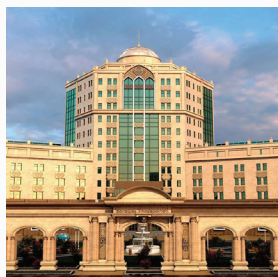

МОЛОДОЙ УЧЁНЫЙ

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

СПЕЦВЫПУСК

VI Международная научная конференция «Современная наука и инновации», посвященная 25-летию университета «Болашак». Научно-исследовательский институт «Болашак», г. Кызылорда, Казахстан, 13 апреля, 2020 г.

Является приложением к научному журналу «Молодой ученый» № 17 (307)

17.1
2020

Молодой ученый

Международный научный журнал

№ 17.1 (307.1) / 2020

Издается с декабря 2008 г.

Выходит еженедельно

СПЕЦВЫПУСК

VI Международная научная конференция «Современная наука и инновации»,
посвященная 25-летию университета «Болашак».

Главный редактор: Ахметов Ильдар Геннадьевич, кандидат технических наук

Редакционная коллегия:

Ахметова Мария Николаевна, доктор педагогических наук

Иванова Юлия Валентиновна, доктор философских наук

Каленский Александр Васильевич, доктор физико-математических наук

Куташов Вячеслав Анатольевич, доктор медицинских наук

Лактионов Константин Станиславович, доктор биологических наук

Сараева Надежда Михайловна, доктор психологических наук

Абдрасилов Турганбай Курманбаевич, доктор философии (PhD) по философским наукам (Казахстан)

Авдеюк Оксана Алексеевна, кандидат технических наук

Айдаров Оразхан Турсункожаевич, кандидат географических наук (Казахстан)

Алиева Тарана Ибрагим кызы, кандидат химических наук (Азербайджан)

Ахметова Валерия Валерьевна, кандидат медицинских наук

Бердиев Эргаш Абдуллаевич, кандидат медицинских наук (Узбекистан)

Брезгин Вячеслав Сергеевич, кандидат экономических наук

Данилов Олег Евгеньевич, кандидат педагогических наук

Дёмин Александр Викторович, кандидат биологических наук

Дядюн Кристина Владимировна, кандидат юридических наук

Желнова Кристина Владимировна, кандидат экономических наук

Жуйкова Тамара Павловна, кандидат педагогических наук

Жураев Хуснидин Олтинбоевич, кандидат педагогических наук (Узбекистан)

Игнатова Мария Александровна, кандидат искусствоведения

Искаков Руслан Маратбекович, кандидат технических наук (Казахстан)

Кайгородов Иван Борисович, кандидат физико-математических наук (Бразилия)

Калдыбай Кайнар Калдыбайулы, доктор философии (PhD) по философским наукам (Казахстан)

Кенесов Асхат Алмасович, кандидат политических наук

Коварда Владимир Васильевич, кандидат физико-математических наук

Комогорцев Максим Геннадьевич, кандидат технических наук

Котляров Алексей Васильевич, кандидат геолого-минералогических наук

Кошербаева Айгерим Нуралиевна, доктор педагогических наук, профессор (Казахстан)

Кузьмина Виолетта Михайловна, кандидат исторических наук, кандидат психологических наук

Курпаяниди Константин Иванович, доктор философии (PhD) по экономическим наукам (Узбекистан)

Кучерявенко Светлана Алексеевна, кандидат экономических наук

Лескова Екатерина Викторовна, кандидат физико-математических наук

Макеева Ирина Александровна, кандидат педагогических наук

Матвиенко Евгений Владимирович, кандидат биологических наук

Матроскина Татьяна Викторовна, кандидат экономических наук

Матусевич Марина Степановна, кандидат педагогических наук

Мусаева Ума Алиевна, кандидат технических наук

Насимов Мурат Орленбаевич, кандидат политических наук (Казахстан)

Паридинова Ботагоз Жаппаровна, магистр философии (Казахстан)

Прончев Геннадий Борисович, кандидат физико-математических наук

Рахмонов Азиз Боситович, доктор философии (PhD) по педагогическим наукам (Узбекистан)

Семахин Андрей Михайлович, кандидат технических наук

Сенцов Аркадий Эдуардович, кандидат политических наук

Сенюшкин Николай Сергеевич, кандидат технических наук

Султанова Дилшода Намозовна, кандидат архитектурных наук (Узбекистан)

Титова Елена Ивановна, кандидат педагогических наук

Ткаченко Ирина Георгиевна, кандидат филологических наук

Федорова Мария Сергеевна, кандидат архитектуры

Фозилов Садриддин Файзуллаевич, кандидат химических наук (Узбекистан)

Яхина Асия Сергеевна, кандидат технических наук

Ячинова Светлана Николаевна, кандидат педагогических наук

Международный редакционный совет:

Айрян Заруи Геворковна, кандидат филологических наук, доцент (Армения)
Арошидзе Паата Леонидович, доктор экономических наук, ассоциированный профессор (Грузия)
Атаев Загир Вагитович, кандидат географических наук, профессор (Россия)
Ахмеденов Кажмурат Максutowич, кандидат географических наук, ассоциированный профессор (Казахстан)
Бидова Бэла Бертовна, доктор юридических наук, доцент (Россия)
Борисов Вячеслав Викторович, доктор педагогических наук, профессор (Украина)
Велковска Гена Цветкова, доктор экономических наук, доцент (Болгария)
Гайич Тамара, доктор экономических наук (Сербия)
Данатаров Агахан, кандидат технических наук (Туркменистан)
Данилов Александр Максимович, доктор технических наук, профессор (Россия)
Демидов Алексей Александрович, доктор медицинских наук, профессор (Россия)
Досманбетова Зейнегуль Рамазановна, доктор философии (PhD) по филологическим наукам (Казахстан)
Ешиев Абдыракман Молдоалиевич, доктор медицинских наук, доцент, зав. отделением (Кыргызстан)
Жолдошев Сапарбай Тезекбаевич, доктор медицинских наук, профессор (Кыргызстан)
Игисинов Нурбек Сагинбекович, доктор медицинских наук, профессор (Казахстан)
Кадыров Кутлуг-Бек Бекмуратович, кандидат педагогических наук, декан (Узбекистан)
Кайгородов Иван Борисович, кандидат физико-математических наук (Бразилия)
Каленский Александр Васильевич, доктор физико-математических наук, профессор (Россия)
Козырева Ольга Анатольевна, кандидат педагогических наук, доцент (Россия)
Колпак Евгений Петрович, доктор физико-математических наук, профессор (Россия)
Кошербаева Айгерим Нуралиевна, доктор педагогических наук, профессор (Казахстан)
Курпаяниди Константин Иванович, доктор философии (PhD) по экономическим наукам (Узбекистан)
Куташов Вячеслав Анатольевич, доктор медицинских наук, профессор (Россия)
Кыят Эмине Лейла, доктор экономических наук (Турция)
Лю Цзюань, доктор филологических наук, профессор (Китай)
Малес Людмила Владимировна, доктор социологических наук, доцент (Украина)
Нагервадзе Марина Алиевна, доктор биологических наук, профессор (Грузия)
Нурмамедли Фазиль Алигусейн оглы, кандидат геолого-минералогических наук (Азербайджан)
Прокопьев Николай Яковлевич, доктор медицинских наук, профессор (Россия)
Прокофьева Марина Анатольевна, кандидат педагогических наук, доцент (Казахстан)
Рахматуллин Рафаэль Юсупович, доктор философских наук, профессор (Россия)
Ребезов Максим Борисович, доктор сельскохозяйственных наук, профессор (Россия)
Сорока Юлия Георгиевна, доктор социологических наук, доцент (Украина)
Узаков Гулом Норбоевич, доктор технических наук, доцент (Узбекистан)
Федорова Мария Сергеевна, кандидат архитектуры (Россия)
Хоналиев Назарали Хоналиевич, доктор экономических наук, старший научный сотрудник (Таджикистан)
Хоссейни Амир, доктор филологических наук (Иран)
Шарипов Аскар Калиевич, доктор экономических наук, доцент (Казахстан)
Шуклина Зинаида Николаевна, доктор экономических наук (Россия)

На обложке изображен *Николай Николаевич Поликарпов (1892–1944)*, русский и советский авиаконструктор.

Николай Поликарпов был родом из села Георгиевское Ливенского уезда Орловской губернии. До его рождения много поколений Поликарповых посвятили свою жизнь церкви, поэтому юному Николаю, вероятнее всего, предстояло продолжить семейную традицию и стать священнослужителем. Закончив Ливенское духовное училище, Поликарпов начал учиться в Орловской семинарии, которую, однако, не закончил: сдав экстерном экзамены за курс гимназии, он поступил на механическое отделение Санкт-Петербургского политехнического института, а позже, увлекшись авиацией, занимался на воздухоплавательных курсах при кораблестроительном отделении института.

После его окончания Поликарпов устроился на работу в авиационное отделение Русско-Балтийского вагонного завода. Его непосредственным руководителем был сам Игорь Сикорский. Под его началом Поликарпов участвовал в создании легендарного самолета «Илья Муромец» и проектировании истребителей РБВЗ. На заводе «Дукс», где Поликарпов руководил техническим отделом, был создан первый отечественный истребитель И-1, ставший первым в мире истребителем: свободонесущим монопланом. Чуть позже под руководством Николая Николаевича был спроектирован самолет-разведчик Р-1.

В 1929 году Поликарпов был арестован ОГПУ. Ему предъявили обвинение в «участии в контрреволюционной вредительской организации». Виновным себя Поликарпов не признал, после недолгого следствия его перевели в Бутырскую тюрьму, где собрали всех заключенных авиаспециалистов, и как «социально чуждого элемента» без суда приговорили к смертной казни. Два месяца авиаконструктор ждал исполнения приговора в камере. Затем его перевели в «шарашку» — закрытое конструкторское бюро, организованное непосредственно в Бутырской тюрьме, и предложили «загладить вину» ударным трудом на благо родины. Здесь, в тюрьме, вместе с конструктором Дмитрием Григоровичем и целым рядом других «вредителей» они создали, например, самолет И-5, который стал основным истребителем ВВС Красной армии и использовался вплоть до 1943 года. Дело в отношении Николая Поликарпова было прекращено только в 1956 году — через 12 лет после смерти конструктора.

Удивительно, но в подобной обстановке Поликарпову удавалось не просто работать, но и создавать лучшие для своего времени машины. Всего за двадцать с небольшим лет конструктор разработал почти полсотни надежных истребителей, мощных бомбардировщиков и торпедоносцев. Благодаря этим самолетам конструктор навсегда вошел в историю авиации. В кругу коллег Николая Поликарпова называли «королем истребителей».

Самолет первоначального обучения У-2 стал самым знаменитым шедевром Поликарпова. Биплан получился достаточно легким (660 кг) и дешевым в производстве. Скоростными качествами он действительно не отличался (максимум — 150 км/ч), но про его устойчивость ходили легенды. Например, такая: однажды, чтобы пролететь между двумя близко стоящими березами, Валерий Чкалов развернул У-2 почти на 90 градусов. У-2 стал одним из самых массовых самолетов мира: его выпустили в количестве около 35 тысяч экземпляров. Во время войны он использовался в качестве и ночного бомбардировщика, и штурмовика, и санитарного самолета.

В 1939 году был направлен в командировку в Германию. Николая Николаевича не было всего месяц, но за это время его КБ фактически расформировали. В новое подразделение — под руководством Артема Микояна — перевели лучших конструкторов Поликарпова, а также передали проект истребителя И-200 (будущий МиГ-1), созданный Поликарповым перед самой поездкой.

Вернувшись из командировки в Германию, конструктор получил в свое распоряжение лишь старый ангар на окраине Ходынки, именуемый на бумаге «государственным заводом № 51». Но даже на этом фактически пустом месте Поликарпов сумел создать полноценное конструкторское бюро, ставшее впоследствии опытным заводом имени П. О. Сухого. Именно здесь были разработаны самолеты ИТП, ТИС, боевой десантный планер (БДП, МП), ночной бомбардировщик НБ, а также лучшие опытные истребители Второй мировой войны — И-180 и И-185.

Однако гибель народного героя Чкалова на испытаниях И-180 в 1938 году, а также неудачи с внедрением в серию И-185 подорвали доверие к Поликарпову у руководства ВВС и наркомата авиационной промышленности, интриги высокопоставленных недоброжелателей добавили негатива. Сначала на протяжении года ему не давали возможности оснастить машину нужным двигателем. Потом на протяжении еще двух лет мешали проведению испытаний. И наконец, просто дезинформировали Сталина, который должен был принять окончательное решение относительно судьбы этих самолетов. Верховному главнокомандующему доложили, что испытания И-185 на дальность полета якобы не проводились. В результате самым серийным истребителем стал Як-9. А Поликарпову в качестве утешения дали за И-185 вторую Сталинскую премию.

Одновременно с работой в конструкторском бюро Поликарпов являлся профессором и заведующим кафедрой проектирования самолетов в Московском авиационном институте, а также был избран депутатом Верховного Совета I созыва. Награжден многими государственными наградами.

Екатерина Осянина, ответственный редактор

СОДЕРЖАНИЕ

Алтынбекова А. С. Қазіргі қазақ жастарының бойында патриоттық сезім байқалады ма?.....1	Қожамұрат Е. Б., Жанзақов М. М. Қауынның интродукциясы және отандық селекциясы 10
Аргинбекова Г. И., Қындыбаева Р. Р. Жастардың жемқорлыққа қарсы мәдениетін қалыптастыру маңызды іс..... 2	Медетбаев Т. С. Сыр сүлейі Тұрмағанбеттің «Рүстем дастаны»... 11
Аргинбекова Г. И., Сариева Ж. М. Заңгердің кәсіби психологиялық қабілеттерінің дәрежесі 3	Мұхитқызы А. Прагматизм — өткеннің шежіресін болашақтың көкжиегімен байланыстыратын жол..... 12
Ахметов М. М. Өткелбай би 4	Насимов М. О. Коронавирустар шетелдік ғылыми әдебиеттерде . 13
Ахметов М. М. Мырқы, Аппаз, Мінайдар билер..... 5	Сегизбаева Д. У. Еңбек нарығын қалыптастырудағы әйелдер жұмыс күші 15
Жәрімбет А. О. Тәрбие жұмыстарының психологиялық мәселелері 6	Тұрбаев Б. Е., Ибраева А. А., Жарылқап Ж. М. Геометрия есептерін шешуде анализ бастамаларын пайдалану мысалдары 16
Жәрімбет А. О. Қашықтықтан оқыту жүйесін психологиялық тұрғыдан тиімділігін арттыру 7	Тұрбаев Б. Е., Кеукенова Б. Ә. Геометриялық мазмұнды сызықты дифференциалдық теңдеулерді құру және жетілдіру әдістері 18
Қожамұрат Е. Б., Жанзақов М. М. Карантинді зиянкес — қауын шыбыны және онымен күресу шаралары 8	

ҚЫЗЫЛОРДА «БОЛАШАҚ» УНИВЕРСИТЕТІНІҢ РЕКТОРЫ, ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ КАНДИДАТЫ
ДӘУРЕНБЕКОВ ҚУАНЫШ ҚОЙШЫҒҰЛҰЛЫНЫҢ ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗІ

**ҚҰРМЕТТІ «ҚАЗІРГІ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛАР» АТТЫ АЛТЫНШЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
КОНФЕРЕНЦИЯҒА ҚАТЫСУШЫЛАР!**

Сіздерді 12 сәуір — Қазақстан Республикасы ғылым саласы қызметкерлерінің күнімен шын жүректен құттықтаймын! Сіздерге ғылым-білім жолында шығармашылық табыстар, жаңа тың идеяларыңыз бойынша жетістіктер тілеймін!

Осы атаулы күн аясында бұл шараны «Молодой ученый» журналының арнайы нөмірі ретінде ұйымдастырып отырмыз және қазіргі таңдағы қашықтықтан оқыту барысында өткізілуі өте маңызды. 25 жылдық тарихы бар Қызылорда «Болашақ» университетінің негізі Мәскеу халықаралық бизнес және ақпараттық технологиялар университетінің Қызылордадағы филиалының ашылуымен байланысты. Университет өмірінде күн санап Сіздермен бөлісетін көптеген іс-шаралар мен оқиғалар орын алуда. Өздеріңізді қызықтыратын сауалдар мен ой-пікірлеріңіз, ғылым саласындағы ұсыныстарыңызбен бөлісеміз!

Ғылыми-зерттеу жұмыстарына да ерекше мән беріп келеміз. Біздің ғылыми жұмыстарымызды ілгерілету мақсатындағы жоспарларымыз жүзеге асыру үшін университет тарапынан қаржылай көмек беру жағын да қарастырып жатырмыз. Қолжетімді үздіксіз білім алу мен заманауи технологияларды оқу үдерісінде пайдалану мақсатында университет Қазақстан Жоғары Мектебінің Ұлттық Ғылым Академиясының Қазақстандық ашық білім берудің ұлттық платформасы мүшесі болды. Ашық білім беру ресурстарын дамыту бағытында университет OpenU жүйесіне, kitap.kz, academia.kz, poocs.kz жүйелеріне қосылып, оқу үдерісінде пайдаланылуда.

Халықаралық әріптестік аясында университет чехиялық «Социосфера» Ғылыми-баспа орталығымен бірлесе отырып, «Қазіргі шарттардағы тәрбиенің мақсаттары, міндеттері және құндылықтары», «Адам мен қоғам қауіпсіздігі әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың мәселесі ретінде» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциялар ұйымдастырып келеді. Сонымен бірге, Поволжья басқару институтымен бірлесе отырып экономикалық психология, мемлекеттік басқару бағытында жұмыстар жүргізілуде. «Болашақ» университеті ресейлік және чехиялық, тағы басқа алыс-жақын шетелдік әріптестермен табысты жұмыс жасайтындығына сенімім мол.

Конференция жұмысына сәттілік тілеймін және барлық баяндамалар қоғамның қолданбалы қажеттіліктерінде пайдаланылуына зор үлес қосады деп сенемін.

Қызылорда қаласы, Қазақстан, 13 сәуір, 2020 ж.

НАСИМОВ МҰРАТ ӨРЛЕНБАЙҰЛЫ,
САЯСИ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ КАНДИДАТЫ, ҚАУЫМДАСТЫРЫЛҒАН ПРОФЕССОР,
«БОЛАШАҚ» ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ИНСТИТУТЫНЫҢ ДИРЕКТОРЫ

ҒЫЛЫМ САЛАСЫ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ КҮНІНЕ АРНАЛҒАН НӨМІР

Күрметті оқырман, конференция қатысушылары!

«Болашақ» Ғылыми-зерттеу институты «Болашақ» университетінің 25 жылдығы қарсаңында «Қазіргі ғылым және инновациялар» атты VI Халықаралық ғылыми конференциясы аясында өзінің «Молодой ученый» журналының кезекті шығарылымын назарларыңызға ұсынып отыр. Бүгінгі конференция Қазақстан Республикасы ғылым саласы қызметкерлерінің күніне арналады. Баршаңызды бүгінгі мерекелеріңізбен құттықтаймыз!!!

Бүгінгі таңда «Болашақ» Ғылыми-зерттеу институты кафедралар жанынан құрылған бірнеше орталықтардан тұрады: Агробиотехнологиялық ғылыми-зерттеу лабораториясы (Ғ.Б. Әлібекова); «Руханият» ғылыми-зерттеу орталығы (Ж. Нұрсұлтанқызы); Әлеуметтік-экономикалық және саяси зерттеулер орталығы (М.Ө. Насимов); Әлеуметтік мәселелерді психологиялық және дефектологиялық зерттеу орталығы (М.Д. Қасымбекова); «Кіші жастағы оқушыларға білім беру» ғылыми-педагогикалық зерттеу орталығы (А.Д. Есқараева). Бұл орталықтар өткен жылдың желтоқсанында бірнеше университетішілік ғылыми жобалар бойынша жұмыстарды бастап кетті.

Атап айтар болсақ, Агробиотехнологиялық ғылыми-зерттеу лабораториясы — Қазақстандық Арал өңірінің тұзданған топырақтарына бейімделген егістік дақылдардың жоғары сапалы және интенсивті типті сорттарын шығару, біріншілік тұқым шаруашылығын ұйымдастыру және бәсекеге қабілетті отандық сорттарды көбейту.

«Руханият» ғылыми-зерттеу орталығы — Қазақ және ағылшын тілдеріндегі прецедент мәтіндердің астарындағы аялық ақпараттардың ұлттық сипаты; Сыр бойының рухани мұрасы.

Әлеуметтік-экономикалық және саяси зерттеулер орталығы — Саяси жарнаманың Қазақстан Республикасында дамуы (2008 жылдан бастап бүгінгі күнге дейін); Сананы жаңғырту бағыттарының мәні, мазмұны және түсініктері;

экономика ғылымдары бойынша — Қазақстанның экономикасына жаһандық қаржы-экономикалық дағдарыстың ықпалы;

заң ғылымдары бойынша — Құқықтық мәдениетті арттыру және мемлекеттіліктің негіз қалаушы құндылықтарын құрметтеуді қалыптастыру; Қазақ қоғамындағы билер сот төрелігінің заманауи сот жүйесіндегі жүзеге асуы.

Әлеуметтік мәселелерді психологиялық және дефектологиялық зерттеу орталығы — Мүмкіндігі шектеулі балалармен жүргізілетін түзету жұмыстары; ЖОО-дағы білім беру және тәрбие жұмыстарының психологиялық мәселелері.

«Кіші жастағы оқушыларға білім беру» ғылыми-педагогикалық зерттеу орталығы — Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін сабақ барысында және сабақтан тыс іс-әрекет арқылы дамыту; Мектепке дейінгі ұйымдарда ойын технологиясын қолдану ерекшеліктері.

Осы университетішілік жобалар шеңберінде орындалған ғылыми-зерттеу жұмыстарының осы нөмірде жарық көруін университет құрылтайшысы қаржыландырып отыр және бұл үшін алғысымызды білдіреміз.

Ағымдағы жылдың 16 наурызынан бастап еліміздің барлық жоғары оқу орындары мен колледждері қашықтықтан оқытуға көшті. Мектептер төртінші тоқсанды оқытудың осы түрімен жалғастырып келеді. Қашықтықтан оқыту өзекті. Оның көптеген себебі бар.

Біріншіден, қашықтықтан білім беру технологиялары бойынша оқу процесін ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2015 жылғы 20 наурыздағы №137 бұйрығында жаппай ашық онлайн-курс жөнінде айтылады. Екіншіден, білім берудің барлық деңгейінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарында заманауи ақпараттық қоғамның мағынасы мен мәселелерін түсіну үшін ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдана білу, пайдалану, меңгеру туралы міндеттер қойылған. Үшіншіден, қашықтықтан оқыту әлемдік деңгейде мойындалған және қазіргі таңда жаппай ашық онлайн-курс пен білім алу жастар арасындағы танымал құбылыс.

Практикалық, студенттердің оқытушымен өзіндік жұмыстары барысында шәкірттер оқулықтар мен оқу құралдары материалдарын пайдаланатындығы белгілі. Сабақта сыни ойлауды қалыптастыру үшін ұстаздар сұрақтар қойып жатады. Барлық тапсырмалар дәптерде орындалып жататындықтан, өз идеяларын тыңдауға, жаздыртуға аудиторияда уақыт та жетпейді. Қашықтықтан оқыту студенттерді «Академиялық хаттар» жазуға дағдыландыруға ықпал жасайтынын сезініп отырмыз. Білім, икемділік пен дағдыны жиынтықтау арқылы ұзақ процестен өтетін академиялық хаттар жазу әр кезеңнің нәтижелерімен тығыз байланысты. Сапалы эссені жазуды үйренген студент, кейін ғылыми мақала жазуды да үйренеді. Эссе жазуды үйрену, рефераттарды Интернеттен жүктеп алмай, өздері жазып еңбектену академиялық хат саласындағы құзыреттілігін қалыптастырады деген де ой бар. Өйткені, шығармашылық тапсырмаларды орындау студенттердің ойлау креативтілігін арттырады. Осы себептерге байланысты, бұл конференция жұмысына «Саясаттану» пәні бойынша орындалған 2 жұмыстың нәтижесін назарларыңызға ұсынып отырмыз..

Қазіргі қазақ жастарының бойында патриоттық сезім байқалады ма?

Алтынбекова Айсана Сәрсенбайқызы, студент
Қызылорда «Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қазіргі кезде «Ел ертеңі — жастар, Жастар — біздің болашағымыз» деген сөздерді жиі естиміз. Еліміздің болашағының кілтін жастарға сеніп тапсырып отырғандығы, әрине барлығымыз үшін қуантарлық жағдай. Кезінде жүректері елім деп соққан, жерім жеп соққан қазақтың патриот жастарының арқасында, біз қазіргідей тату-тәтті ынтымағы жарасқан елде өмір сүріп жатырмыз. Ал қазіргі кезде еліміз сенім артып отырған қазақ елінің заманауи жастары, еліміздің болашағы үшін не істей алады? Осы жастардың арқасында біздің болашағымыз қандай болмақ? Кезінде ата бабамыздың бойында болған патриоттық сезім, қазіргі қазақ жастарының бойында бар ма? Олар еліміз артып отырған сенімді ақтай ала ма? Осы сұрақтарға жауап іздеп көрейікші.

Көбінесе біз үлкен кісілерден «Біз жас кезімізде патриот едік, біз жас кезімізде намысшыл едік, қазіргі жастар өзгерген» деген реніш сөздерін жиі естиміз. Мүмкін, көптеген жастарымыз ол кісілердің сөздеріне мән бермейтін шығар, бірақ, олардың айтып отырғаны ащы шындық. Расында да, салыстырып көрейікші, кезіндегі қазақ жастары қандай еді? Қазіргі қазақ жастары қандай?

Барлығымызға белгілі, біздің ата-бабамыздың бойында, патриоттық сезім бірінші орында тұрған. Елі үшін, жері үшін өз жандарын беруге дайын болған. Нақтылап айтатын болсақ, Әлия Молдағұлова, бұл қазақ батырын білмейтін адам жоқ шығар. Ол соғысқа аттанатын кезінде не бәрі 17 жаста болған. Ал Мәншүк Мәметова болса, өзінің 20 жасында, елін қорғау мақсатында соғысқа өз еркімен кеткен. Олар ешқашанда, біз жаспыз, біздің қолымыздан келмейді деп ойламаған. Олардың басты мақсаты елін қорғау болған. Айта берсек, мұндай қазақ жастары өте көп. Олар үшін ар-намыс бірінші орында тұрған. Қандай жағдай болса да, өз абыройларын түсірмеген. «Мен патриотпын» деген кезде, көкіректерін мақтаныш керген. Міне, кезіндегі қазақ жастары осындай еді. Ал қазіргі қазақ жастары қандай? Көптеген адамдардан «Елімізде патриот жастар көбейіп келеді» деген сөзді жиі естиміз. Сонда біз кімдерді патриот дейміз? Осы жайлы ойладық па? Үлкен жиындарға өздерінің не үшін барып тұрғанын білмейтін жастарды ма? Әлде сол жиындарда туымызды не үшін ұстап тұрғанын білмейтін жастарды ма? Немесе өз елін басқа елмен салыстырып, өз елін төмендететін жастарды патриот дейміз бе? Әрине, заманауи қазақ жастарын осылай ғана сипаттай алатынымыз өкінішті. Бірақ шындыққа тура қарамастан басқа амал жоқ. Қазіргі кезде қазақ жастарының бойында патриоттық сезімнің жойылып бара жатқандығы өтірік емес. Жастарымы-

здың «Ана елді қарашы, мына елді қарашы қалай дамып кеткен, ал біздің еліміз артта қалып қойған, ауыл сияқты» деп өз елдерін төмендететіні өкінішті. Сөйте тұра жұрттың алдына шыққанда «Мен патриотпын» деп көкіректерін қағып тұрғанын көрген кезде ішің күйеді екен. Тек қана ол емес, қазіргі қазақ жастары намыс дегеннің не екенін ұмытқан секілді. Тепсе темір үзетін жігіттеріміздің аңдығаны өсек, әйелдерше ұрсысып, басқаларды төмендетуден басқа түк білмейді. Нәпсісін тыюдың орнына, әр қызды жылатып, қаншама қыздың абыройын төгіп, сол тірлігі үшін ұялудың орнына, мақтан тұтып жүреді. Тіпті кейбіреулері қыз секілді киініп, үйінде жатып алып, ата анасына масыл болып жатқанымен шаруасы жоқ, сөйте тұра «Мен еркекпін, мені сыйлаңдар» деп көкірек керіп тұрғанын көрген кезде, ойыңа «ұят-ай» дегеннен басқа түк келмейді екен. Ал, кезінде бір қолымен әлем тербетіп, бір қолымен бесік тербетіп отыратын, қазақ қыздарымыздың қазіргі кей қылығын көрген кезде жерге кіріп кете жаздайсың. Олар үшін көкіректерін ашып қойып, көшеде темекі шегіп жүру түкте емес. Ақша үшін арын сатып жүрген қыздарымыз қаншама. «Ана» деген аяулы атқа лайық болудың орнына, баласын қоқыс секілді лақтырып кетіп жүр. Салт-дәстүр туралы айтсаң, салтымызды мазақ қылып, шетелге еліктеп жүрген жастарымыз аз емес. Ата-анасының үмітін ақтаудың орнына, оларды кемсітіп, ата-анасын тастап кетіп жатқан жастарымызды көрген кезде, жүрегің ауырады. Жап жас болып, болашаққа қарай жылжудың орнына, аңдығандары түнгі клуб, ойын сауық орталықтары болып, өз жастық шағын босқа құртып жүрген қазақ жастары да жеткілікті. Еліне тигізіп жатқан пайдасы жоқ, сөйте тұра үкіметке ауыздарын ашып, өз елін төмендетіп, өз елін жамандаудан басқа түк білмейді. Міне, қазіргі қазақ жастарының күйі осындай. Оларды осылай ғана сипаттай алатынымыз өкінішті. Кезінде, Мағжан Жұмабаев атамыздың «Арystандай айбатты, жолбарыстай қайратты, мен жастарға сенемін» деген сөзінің қадірі қалмағаны ма? Еліміз сенім артып отырған қазақ жастары қайда? Кезінде ата-бабамыз осындай қазақ жастары үшін, қан төгіп, өз өмірлерін құрбандыққа шалған ба? Сол ата-бабамыз жастарымыздың қазіргі жағдайын көрсе, қандай күйде болатын еді? Көкейімізде жауабы жоқ, осындай сансыз сұрақтар көп болып тұрғаны, өкінішті әрине. Бар ойлайтыным, қазіргі қазақ жастары еліміздің болашағы, өздерінің қолдарында екенін түсінсе екен деймін. Ата-бабамыз аманат етіп кеткен қазақ елін, қазақ жерін, одан әрі дамытып, «Мен қазақпын, мен патриотпын» деген сөзді бостан бос емес, мақтана айтса екен деймін.

Неде болса, «ештен кеш жақсы» дейді ғой. Жастарымыз алдағы уақытта, патриоттық сезімді толығымен ұғынып, өз елдерін мақтан тұтып, «Еліме пайдамды тигізейін» деген мақсатпен өмір сүреді деген үміттемін...

Алғыс білдіру

Студенттің өзіндік жұмысы «Саясаттану» пәнінің тапсырмасы шеңберінде орындалып, университет құрылтайшысының қаржыландыруымен жарық көрді.

Жастардың жемқорлыққа қарсы мәдениетін қалыптастыру маңызды іс

Аргинбекова Гулнар Ишанбековна, заң ғылымдарының кандидаты, кафедра меңгерушісі;

Қындыбаева Римма Раушанбекқызы, заңтану магистрі, оқытушы

Қызылорда «Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Сыбайластық жемқорлықпен күресу бұл қоғамның және кез келген азаматтың ортақ ісі және әр адамның міндеті болып табылады. Бұны әрбір қазақстан азаматы терең ұғынып түсінуі қажет.

«Сыбайлас жемқорлық» бұл тек құқық бұзушылық болып қана табылып қоймайды, бұл бүгінгі күннің өзекті, маңызды мәселесі болып отыр, ауқымды әлеуметтік індет болып табылады.

Тарихқа зер салатын болсақ, сыбайлас жемқорлық — көне заманнан адамзаттың дамуымен қоса келе жатқан санаттарға жатады, алайда бір де бір қоғамда бұл құбылысты түбірімен жойып жіберетін идеологияның қалыптастырылмағандығы да өкінішті. Бүкіл әлем елдерін бұл жағдай қатты алаңдатып отырғаны баршамызға аян.

Мемлекеттің саяси және қоғамдық институттарға өзінің кесірін тигізіп, мемлекеттің дамуына, болашағының өркендеуіне орасан зор қауіп туындататын мәселе.

Қазіргі коррупция яғни «сыбайлас жемқорлық» деген түсінік антикалық дәуірде рәсімделгені бізге Рим құқығынан белгілі, демек бұл мыңдаған жылдардан нәтижесіз екеніне көз жеткіземіз тағыда.

Рим құқығында «соччитриче» деген термин ұғым болған, латынша — «соччуртио» деген сөз. Бұл сөз «зиян келтіру», бұзу, талқандау, параға жол беру» деген анықтама береді. Қорыта айтқанда, бұл күрес ұдайы және тоқтаусыз жүзеге асырылып келе жатқанын білеміз.

Бұл жерде мемлекеттің күші қоғамның қолдауына ие болмай оң нәтижеге жете алмайтыныда түсінікті. Сондықтан бұл келеңсіз құбылыспен күрес жүргізуде азаматтық қоғам нақты айқындаушы шешуші мәнге ие екендігі сөзсіз дегіміз келеді.

Ең бірінші жастардың бойында сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыруымыз қажет, яғни оларға жемқорлықтың келеңсіз салдарының негіздерін түсіндіріп, ұғындыруға тиіспіз. Жастардың сыбайлас жемқорлық туралы білімдерін тереңдетуге бағытталған іс шаралар жүзеге асырылуы керек.

Бұл жерде айта кететін жайт, қазіргі таңда жоғары оқу орындарында сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыруға бағытталған арнайы курс ұйымдастырылып, дәрістер жүргізіледі.

Жоғарыда атап өткендей, кафедраның оқытушы-профессорлар құрамы жастарға бүгінгі күннің білім алушыларына ғылыми зерттеу жұмыстарына баулып, ғылыми жетекшілік жасап, ғылыми зерттеу жұмыстарына тартуды алдағы уақытта мақсаттаған.

Сыбайлас жемқорлық қылмыстарына қысқаша тоқталып, және сыбайлас жемқорлық қылмыстары белең алған салаларды атай өтетін болсақ, бұл қылмыстарға әдетте лауазымдық қылмыстарды жатқызамыз. Нақтырақ, бұл өз қызметтік өкілеттілігін заңға қарсы пайдалану, билікті немесе өзінің қызметтік өкілеттілігін асыра пайдалану, пара — оны алу мен беру, паракорлыққа делдалдықты атқару, қызметтік жалғандық жасау, қызметтегі әрекетсіздік, жалған жауап беру, жалған сөз жеткізу, тапсырылған біреудің мүлкін иелену сияқты түрлерін келтіре отырып, айтылып отырған қылмыстардың жемқорлық, сыбайластық қарым-қатынастарын пайдалануды жүзеге асыру арқылы жасалады.

Қазіргі таңда білім беру жүйесінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жүргізуге бағытталған түрлі іс-шаралар ұйымдастырылып атқарылуда.

Жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыруда, бұл келеңсіз жағдайға төзбеушілікті сипаттайтын адами құндылықтардың кешенді жүйесін сақтап жетілдіруге, оның ішінде айта кететін жайт, білім алушылардың заң нормалары мен құқықтық талаптарды қатаң сақтап, олардың жігерін қалыптастырып, құқықтық түсіндіру жұмысын арттырып, деңгейін көтеруге бағытталған іс-шаралар жоспарлы түрде өткізілуде.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңдылықтар төңірегінде мұндай келеңсіздіктерге бөгет болып тосқауыл жасау, жол бермеу туралы мәселелер аясында заңдар нормаларын терең түсініп зерделеу жұмыстары атқарылады, түрлі тақырыптық ашық сабақтар, тренингтер, кездесулер, дөңгелек үстелдер, сауалнамалар, семинарлар өткізіліп отыратындығын айта кету керек.

Қорытындылай келе, «баланы жастан» деген халық даналығын ұмытпай жас ұрпақтың бойына тәлім-тәрбиелік мәнге ие іс әрекеттер мен пікір қалыптастырсақ, саналарына түзу ой сіңірсек, парасатты үлгі бола білсек, құқықтық сауатты, мемлекетке, халқына адал қызмет ететін ұрпақты өсіріп тәрбиелейміз.

Алғыс білдіру

Ғылыми-зерттеу жұмысы «Болашақ» Ғылыми-зерттеу институты жанындағы Әлеуметтік-экономикалық және саяси зерттеулер орталығының «Құқықтық мәдени-

етті арттыру және мемлекеттіліктің негіз қалаушы құндылықтарын құрметтеуді қалыптастыру» университетішілік жобасы шеңберінде орындалып, университет құрылтайшысының қаржыландыруымен жарық көрді.

Әдебиет:

1. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 18 қарашадағы №410-V ҚРЗаңы.
2. Мемлекеттік қызмет туралы Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 23 шілдедегі №453 Заңы.

Заңгердің кәсіби психологиялық қабілеттерінің дәрежесі

Аргинбекова Гулнар Ишанбековна, заң ғылымдарының кандидаты, кафедра меңгерушісі;

Сариева Жадыра Малдыбаевна, заңтану магистрі, аға оқытушы

Қызылорда «Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Адам өзінің қоршаған ортасындағы өмірінде қарым-қатынастың мәнін және оның адам өміріндегі маңызын бағалап түсінуі қиын. Бұл қатынастар адамның өмірінде тіршілік етуінің, жеке адамның негізгі болып қабылданып қажеттіліктерін, жәй күйін, жан бойы эмоцияларының, мінез-құлығын айқындаудың, қанағаттандыруының, қарым қатынас арқылы реттеуінің әдісі болып табылады.

Ал, қарым-қатынас дегеніміз бұл ғылым үлесі арқылы, тәжірибе сынақталған және қалыптастырылған адамгершілік-этикалық, тілек талаптардың, қағидаттардың, тиісті нормалар мен ережелердің кешенді құрылысы болып саналғандықтан, олардың мән мағынасының бағасын біліп сақтау іскерлік қарым-қатынасқа түсуші азаматтардың, қоғам тұлғаларының өзара терең түсіністігін және олардың ұйымдасқан іс-әрекеттерінің қарым-қатынас барысындағы нәтижелерінің тиімділігін арттырады. Іскерлік қарым қатынасқа түсіп оны жүзеге асыру негізінде жоғары мәнге ие болып табылатын қызметтік мәселенің жай күйі мен оның шешімі, адамдардың жеке бас тағдырына, материалдық сипаттағы шығындарға, ұдайы қарым-қатынас субъектілері үшін өте ыңғайсыз келеңсіз салдарымен заңды, құқықтық қатынастарға тиісті жауапкершілігі биік нақты іс жатқандығы белгілі. Нәтижесінде шешімі мен қарым-қатынастың әлеуметтік нәтижесінің адамгершілік парасаттылық жақтары маңызды үлкен қызмет атқарады.

Құқық қорғау саласының қызметтік іс әрекетінің сапалық деңгеймен тиімділігін жетілдірудің бағыттарын айқындап анықтау мамандыққа қойылған талаптардың кешеніне сай жеке тұлғалық индивидуалды психологиялық өзгешеліктерін, ерекше жәй күй жағдайының, заңгер тұлғасын қалыптастыратын қасиеттерін жан жақты зерделеу арқылы жүргізіледі.

Заңгердің іс-әрекетінің кәсіби маңызды тұстарына келетін болсақ, «заң» деген сөздің өзі «ереже» деген

мағынаға ие, бұл сөз сипатында бүкіл заң терминологиясы қалыптастырылады. Сондықтан заң маманы үлкен жауапкершілікті, төзімділікті, адамгершілікті, жоғарылықты, қатаң талапты қатаң сақтауды мәртебесін биік ұстауды қажет етеді. Прокурор, сот, тергеу, құқық қорғау органдарының басқа да салалары қызметкерлерінің құқық қорғау саласындағы іс-әрекетін сипаттайтын маңызды психологиялық кешені бар, бұл психологиялық кешен заңгердің негізгі басты кәсіби факторларын қалыптастырады. Заңгердің кәсіби психологиялық қабілеттерінің дәрежесін анықтайтын мінез-құлық сипаттары мен даралық қасиеттеріне адалдық, азаматтық ерлік, міндеттілік, ар, намыстылығының болуы. Басты заңгердің кәсібилігін анықтайтын факторлардың бірі ол — заңгер тұлғасының эмоционалды еріктілік қасиеті.

Бұл қасиет тұрақтылықты қамтамасыз етуші психикалық қасиеттердің құрамына өз қызметін ерікті түрде атқаруы, жағдайларға байланысты физикалық және психикалық жүктемелер кезінде нәтижеге қол жеткізуге ұмтылушылық, жоғары білікті заңгердің бойында танымдық қабілеттері мен интеллектуалдық зердесі жан жақты жоғары деңгейде дамығандығы болуы шартты. Бұл жерде оның бойынан аса дамыған интеллект, ақыл зердесінің анализ жасау қабілеті, оперативтілік, мобильдік, даралық, сыни көзқарас жасай алу, ойлау барысында жобалай білу, эрудициясының, сөзге шешендігінің, өте байқампаздық, іштей болжау — интуиция, зейіннің жылдамдылығы мен жұмысқа деген қабілеттіліктің аса зор деңгейі, жаңашылдыққа бой ұсыну және оны жылдам қабылдап үйрену сияқты қасиеттердің табылуы болып табылады. Кәсіби заңгер қарым-қатынас жасау барысында түрлі психологиялық коммуникация орната біліп, сөйлесу мәдениетінің дұрыс, нақты түсінікті әдемі сөйлесуді игеріп, сыйлылық, адамдарға жан жағына құрметпен қарау сыйлы қатынас жасай білуі мен қатар адекватты өзін өзі ортада ұстауы мен ерекшеленеді.

Осы қасиеттерге ие болған заңгер ұйымдастырушылық қатынасты да жасай алатындығы белгілі және оны сапалы дәрежеде жұмысқа қабілеттілік, оң шешім қабылдап, қызметтес адамдармен психологиялық байланысты орната алатындығы, қызметтес тұлғалардың іс-әрекет мотивтерін ұғынып қарым қатынасты орната білу қасиеттерді меңгергендігін байқауға болады.

Ұйымдастырушылық заңгерге аса қажетті қасиет, әсіресе басқарушылық салада жұмыс жасайтын заңгер кәсіби біліктілігінің арқасында қызметкерлеріне қызмет барысында талап қоя біледі, ұжымды басқаруда оң нәтиже көрсетеді, қызметтестерінің жұмысты нәтижелі орындауына мотивтерін оята біліп шабыттандырады.

Әдебиет:

1. Романов В. В. Юридическая психология. — М: Изд-во Юрайт, 2010.
2. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. — М: Наука, 2010.

Өткелбай би

Ахметов Молдабек Меңлибайұлы, заң ғылымдарының кандидаты
Қызылорда «Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қазақтың байтақ даласында әр дәуірдің шежіресін айғақтайтын тұлғалар тарихына үңілген сайын қызықты да тағылымды сыр мен ойға қаныға түсеміз. Сыр өлкесінде де сан ғасыр қойнауынан бізге жеткен археологиялық, сәулеттік, тарихи және мәдени ескерткіштер аз емес. Оның әрбірінде біздің ата-бабаларымыздың жүріп өткен іздері сайрап жатыр. Оңаша ой кешсең де, әрбір қашалған тасқа көз жіберсең де көне тарихи ескерткіштер жазбалары сол өткен өмірдің өзіндей көрінеді.

Төл тарихымызда аласапыран кезеңге тап келген 1731 жылғы оқшау оқиғаның ешқашан ұмытылмайтыны анық. Қазақтың бір бөлігінің, яғни Кіші жүздің ханы Әбілқайырдың Ресейге өз еркімен қосылуының мәнісін біздің тарихшылар талай мәрте жазып та, айтып та жүр. Сол 1731 жылғы 10 қазанда бодан болуға ант беріп қойған 27 бидің бірі — Өтетілеу Қасқаұлының (1700—1768) есімі ел есінде ерекше сақталғанын байқаймыз. Оның себебі тереңде, атақ-даңқының алысқа жайылуы да тегіннен-тегін емес. Кіші жүздегі 12 ата Байұлынан тарайтын Жаппас тайпасының Жылкелді аталығынан шыққан Өтетілеу өзімен тұстас, айбынды атақты Тілеке батырмен ағайын, жақын туыс болып келеді, әрі екеуі тізе қосып ел басқарған. Сыр өңіріне әйгілі Жарылқап ақын өз заманының игі жақсылары мен жайсаңдары туралы өлең-толғауында:

Өткелбай Кіші жүзде темірқазық,

Өткен соң кетіп еді, орны азып.

Сөз тыңда мырза Сұлтан тағы бізден,

Асылдың әулетісің озған жүзден, — деп жырлауы тегін болмаса керек.

Бұл ұйымдастырушылық қасиет басты қасиеттердің бірі, заңгердің кәсібилігін анықтайтын орталығы десе де болады. Дамыған интеллект пен аса зияткерлік қабілет бұл — заңгердің дарындылық шығармашылық жұмысының алғы шарты болып табылады.

Алғыс білдіру

Ғылыми-зерттеу жұмысы «Болашақ» Ғылыми-зерттеу институты жанындағы Әлеуметтік-экономикалық және саяси зерттеулер орталығының «Құқықтық мәдениетті арттыру және мемлекеттіліктің негіз қалаушы құндылықтарын құрметтеуді қалыптастыру» университетілік жобасы шеңберінде орындалып, университет құрылтайшысының қаржыландыруымен жарық көрді.

Өткелбай би жергілікті халықтың мұң-мұқтажы аяқасты етпеу үшін өз мүмкіндігін пайдаланып, орыс патша ағзамның өкілдеріне хат жазып, сұрау салып отырған. Өз кезегінде Сырдария уезін басқарған генералдар Өткелбай би туралы мәліметтер жинаған. Мәселен Перовскі уезі басқармасының бір құжатында (232-қор, 1-тізбе, 7-іс): «Құрметті далалық Жаппас руының Жылкелді тармағының биі Өткелбай Исиннің ешқандай шені, ордені, айрықша белгісі де жоқ. Соған қарамастан марапаты да, мәртебесі де халық арасында жоғары. Қазақтар мекендейтін Жаңақорған, Түркістанды қокандықтардан азат етудегі ісі мен ақылды байламы үшін оған мәуіті камзол және алтын галстук сыйға тартылды. Көне Үргеніш жақтағы тау маңыны ауа көшіп кеткен Алаша руының 104 отбасын Өткелбай би Сыр өңіріне қайтаруға күш салып, дегеніне жетті», — деп жазылған. Оған хорунжий атағын беруді сұрап өтінген. Бірақ ол әскери шен сол уақытта не себепті берілмегені белгісіз. Бәлкім қазақтың алғыр биінің ұлтжанды батыл әрекетінен секем алды ма, кім білсін.

Ал 1865 жылдың 23 ақпанында Сырдария желісіндегі қазақтар басқармасының бір құжатында Өткелбай биге бағышталып жазылған хатта: Сабалақ елді мекеніндегі шөптерден сенің ауылдастарың шөп ұрлаған. Соларды тәртіпке шақыр деп тапсырма берілген. Өткелбай әскерилердің өзі екенін мойындатқан. Өткелбай би сонымен қатар Сырдария өңірінде мешіттер мен мектептер салуға мұрындық болады. 1880 жылы Перовскі уезіндегі қалалық училищені қамқорлыққа алған үш қазақтың бірі Өткелбай еді.

Өткелбай ұрпақтары да танымал болған. Үлкен ұлы Иманғали Самарқан мен Жизақта, Ахметқали Түркістанда, ал кенже ұлы Сұлтанғали Ақмешітте басшылық қызметтерді атқарып, елдің елеулі тұлғаларына айналған. Әсіресе, Сұлтанғали Өткелбайұлының (1869–27) абыройы асып, жұрттың арқасүйер азаматы болады. 1917 жылдары большевиктер қатарында болған Ешпан Жанбосынов өз естелігінде елде қара тізім деген шықты. Осыны әуелде түсінбей Сұлтанғали биге барып кеңес сұрап сұрағанымда ол кісі Қарағым, малдан басқа күнкөрістің көзін білмейтін қазақ одан айырылса аштан қырылады. Бір амалын тауып, байлар мен олардың кедей туыстарымен сөйлесіп, түсіндір. Байлардың малын тартып алу артық болар. Бірақ, олар ағайындарына бөліп берсін. Сонда ғана тыныштық болады деп ақылын айтқанын келтірген. Қазан төңкерісіне белсене араласқан Сұлтанғалидың ұлы Нұрмұхамбет те Арал өңірінде су маны ретінде қалың орман-тоғай көсірген жан болыпты. Кейін қатардағы милиционерден республика ішкі істер министрiнiң орбасары қызметiне дейiн көтерiледi. Атақты че-

кист болады. Орта Азия республикаларының жер бөлісу ісіне де қатысып, кейбір құжаттарды әзірлейді. Иманғалидің ұлы Жолмұханбет 1917–20 жылдары Перовскіде төтенше комиссияның төрағасы қызметінде болған. Иса Тоқтыбаев сияқты қазақтың айтулы азаматтарын бәле-жаладан құтқарып, көмектескені де белгілі. Ол 1920 жылдары шаруалардың мал-мүлкін тартып алуға қарсы шыққан ревком төрағасының бірі. Тегінде Өтетілеу мен Өткелбай биден тараған ұрпақтар әрі текті, әрі оқымысты көзі ашық ұл-қыздарымен Сыр, Арқа өңіріне, тұтас аймаққа кеңінен танылғаны да өнегелі жол, тағылымды тарих.

Алғыс білдіру

Ғылыми-зерттеу жұмысы «Болашақ» Ғылыми-зерттеу институты жанындағы Әлеуметтік-экономикалық және саяси зерттеулер орталығының «Қазақ қоғамындағы билер сот төрелігінің заманауи сот жүйесіндегі жүзеге асуы» университетішілік жобасы шеңберінде орындалып, университет құрылтайшысының қаржыландыруымен жарық көрді.

Әдебиет:

1. Зиманов С. З. Қазақтың билер соты — бірегей сот жүйесі. — Алматы: Атамұра, 2008. — 216 б.
2. Нәрікбаев М. Ұлы билерімізден жоғарғы сотқа дейін. — Алматы: Атамұра, 1999. — 192 б.

Мырқы, Аппаз, Мінайдар билер

Ахметов Молдабек Меңлибайұлы, заң ғылымдарының кандидаты,
Қызылорда «Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Жыр-аңыздарға арқау болған Жарасбай және оның немере-шөбрелерінің өз халқына арналған қызметі көз алдымызда. Жырдың басы болған дәулетті бабамыз Қостанай өңірін мекендеген. XVIII ғасырда өмір сүрген ол асқан бай болумен қатар еліне сөзін жүргізген би де болыпты. Халық аузында бүгінге дейін жетіп отырған.

— Қыпшақта Кенжебайдай биелі бол.

Жаппаста Жарасбайдай түйелі бол, — деген баталы сөзі бар.

Жарылқап Қосқұлақұлы (1860–1926) Ақмешіт жақсыларына арнау өлеңінде, «Алашта Жарасбайдың байлығы асқан, шықпайсың есебіне етіп дастан», — дегені тегінен-тегі айтылмаса керек.

Жарасбайдың шөптегі биология ғылымдарының докторы, профессор Зұлқайнар Сейітов ағамыздан ата-тегі сұрағанымызда айтқаны: «... Әкемнің айтуына қарағанда, бабамыз орыстың ақ патшасына да сыйлы болыпты. Қандай ісімен, қылығымен сыйлы болғанын білмеймін. Бірде ақ патша Жарасбайды балаларымен бірге Санкт-Петербургке шақыртқан көрінеді. Бірақ Жарасбай әлдебір себептермен бұл сапарға шыға алмай, баласы Мұртаза барып, ол патшадан түрлі сыйлықтар алыпты. Сыйға берілген алтын шатыр өте биік болса керек, оны

бес кісі ат мініп тігеді екен. 1928 жылғы тәркілеу кезінде осы дүниелердің барлығы талан-таражға түсіпті.

Бабалары Жарасбай сияқты Бекназар мен Мұртаза да төрт түлігі сай болған адамдар. Екеуі де қажыға барғанға ұқсайды. Жалпы ел аузында есте қалған сөздерден Жарасбайдың мұсылман дінін қатты ұстағаны, көрші-қолаңына қайырымды бай болғаны айтылады. Мешіт салу, бала оқыту, елді мұсылмандыққа тәрбиелеуде Бекназар мен Мұртазаның қосқан үлестері өз алдына бір төбе.

Жарасбай немерелерінің үлкені Мырқайдар мен Аппаз, олардың балалары көбінесе Сырдария өзенінің бойындағы Перовск маңайында жайлаған. Перовск уезіндегі Қараөзек, Царская, Кеңтүп болыстығын Мырқы, Аппаз, Мүсілімдер басқарған. Мырқы (Мырқайдар) болса Сырдың екі бетіне қатынас болу үшін көпір, Перовскінің орталығына бірнеше сәулетті үйлер салынған, ал Аппаз болса 1902 жылғы (Қараөзек тұсында) Орынбор-Ташкент теміржолының өтер бағытын белгілеуге қатысқан. Ал Қостанай аймағында тұрғын Мінайдар мен Ыдырыстар ел билігіне араласумен қатар мектеп, мешіт ашуға тікелей қаражат пен көмек бергендер.

Мырқайдар Мұртазаұлы Жарасбаев 1890–1835 жылдарда Сыр өңірінде туса керек. Мырқы есімі Ресей

құжаттарында 1866 жылдарда кезігеді. Орынбор губернаторына қараған Перовск уезінің № 43 дистанциясының басқарушысы болған оған 363 отбасы тікелей қарағанын оқып, білдік. Генералдар мен жазысқан қатынас қағазы да кездесті. Мырқы ескіше оқыған, замана ағымын түсіне білген адам көрінеді. Балаларын әртүрлі оқу орындарында оқытқан М. Жарасбаев XIX ғасырдың 60 жылдарында Сырдария облысына қарасты Перовск уезінде ашылған (1880 жылы) қалалық училищені қамқорлығына алған үшеудің бірі. Мырқының Перовскідегі сәулетті де сәнді үйлерді кеңес өкіметіне қызмет етті. 1975 жылға дейін облыстық милицияның кеңсесі де болды.

Мінайдар Мұртазаұлы Жарасбаев Қостанай мен Сыр арасында көшпелі қазақ отбасында 1834 жылы туып, 1919 жылы Арқада қайтыс болған. Жасынан билік тұтқасында болған Мінайдар балаларын барлығын дерлік оқытқын. Торғай облысындағы жетім балаларға жәрдем берушілердің бастауында болып, өзі 15 сом ақша қосқан. Ал, Мінайдардың үлкен баласы Қәкімжан Жарасбаев қазақ тарихы жөнінде шежіре өлең шығарып, Қостанайдағы мектеп үйін салуға 1894 жылы 34 жылқының қаржысын қосқан. Өзі өнерпаз да болыпты.

Аппаз (Аббаз) Бекназарұлы Жарасбаев 1840–41 жылдары туып, 1922 жылы Торғай өңірінде қайтыс бо-

лады. Аппаз есімінің Сыр бойына жайылуы өзге бауырларынан ерекше сипатталады.

Белгілі ақын Әзілкеш (1830–1902 ж.) қыз Болықпен айттықанда;

...Ащыкөл, Ащыөзендей сайың бар ма?

Желіңде жетпіс шұбар тайың бар ма?

Жетпіс інген, сексен мая боталатқан,

Еліңде Әбекемдей байың бар ма? — деп өз елінде бай Аппаз Жарасбаевты жырға қосқан. Бұл да Сырды қыстап, жаз жайлауы Қостанай өңірі болыпты. Перовскі уезіне қарасты Қараөзек болысын алғашқылардың бірі болып басқарып, кейін халық судьясы қызметтерін атқарған. 1902 жылы Орынбор-Ташкент теміржол құрылысы басталғанда, теміржолдың Сырдария өзенінің оң жағалауынан өтуін қолдап, теміржол жұмысына күш-көлікпен көмек береді.

Алғыс білдіру

Ғылыми-зерттеу жұмысы «Болашақ» Ғылыми-зерттеу институты жанындағы Әлеуметтік-экономикалық және саяси зерттеулер орталығының «Қазақ қоғамындағы билер сот төрелігінің заманауи сот жүйесіндегі жүзеге асуы» университетішілік жобасы шеңберінде орындалып, университет құрылтайшысының қаржыландыруымен жарық көрді.

Әдебиет:

1. Зиманов С. З. Қазақтың билер соты — бірегей сот жүйесі. — Алматы: Атамұра, 2008. — 216 б.
2. Нәрікбаев М. Ұлы билерімізден жоғарғы сотқа дейін. — Алматы: Атамұра, 1999. — 192 б.

Тәрбие жұмыстарының психологиялық мәселелері

Жәрімбет Айдана Оңғарбекқызы, оқытушы

«Болашақ» Ғылыми-зерттеу институты, «Болашақ» университетінің жоғары колледжі (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Тәрбие — бұл арнайы ұйымдастырылған қоғамдық нормаға сәйкес қабылданған құндылықтар жүйесін қалыптастыратын үздіксіз және ықпал ету процессі. Бұл процесті адамзат өзінің даму тарихы барысында қалыптастырған және әліде қалыптастыруда. Көзге көрінбейтін процесс болғанымен қай заманда болмасын актуалдылығын жойған емес.

Тәрбиенің ең алғашқы институты — отбасы екені белгілі. Осы тұрғыда баланың қажеттіліктері мен өмірдегі мақсат, міндеттері, өз-өзіне сенімділігі, мінез-құлқы, танымдық дүниесі және өмірлік тәжірибиесі ана құрсағында жатқанда-ақ қалыптаса бастайды. Бұл кезеңде әкенінде рөлі де үлкен.

Отбасынан басқа бала тәрбиесіне мектеп, қоғам, достары және ақпарат құралдары (интернет, телевидение, радио және т.б.) өз ықпалын тигізеді.

Психоаналитиктер адам өміріне бала кезіндегі қалыптасқан көзқарастар немесе оқиғалар бейсаналық тұрғыдан

үлкен әсер етеді дейді. Әрине, ол көзқарастарды ата-ана қалыптастырады. Мысалы, қанымызға сіңіп кеткен қазақ халқының ментелиттерін айтсақ болады.

Кез келген білім ошақтарында арнайы тәрбие сағаттары жоспарлы түрде бекітілген. Алайда, көп педагогтардың және психологтардың кателігінен бұл процесс шет қалып жатыр. Әрине, тәрбие үздіксіз жүретін процесс. Бірақ, тәрбие сағаттарының білім алшылардың дүниетанымын, өзіндік көзқарасын қалыптастыруда маңызы зор. Себебі, жоспар тәрбиенің 12 бағытына сай құрылады.

Оқу процессі білім алушының танымдық дамуымен практикалық іс-әрекетімен байланысты болса. Ал, тәрбие — адамдар арасындағы қарым-қатынастан көрінеді. Қарым-қатынас барысында бала қоршаған ортадағы статусын, орнын, мінез-құлқын және өзіндік менін қалыптастырады.

Тәрбие процессінде адам түйсігінің (инстинкт) орны ерекше. Психологиялық тұрғыдан инстинкт ең күрделі ор-

ганикалық қажеттіліктерді оятатын үлкен күш ретінде қарастырылады. Бұл белсенділік пен ынталандырудың ең күшті импульсі.

Тәрбие барысында бұл қуатты күшті толық пайдалану керек. Себебі, адам шығармашылығының барлық күші инстинктердің жоғары деңгейінде көрінеді. Алайда, тәрбие жүйесі инстинктердің мәселелерін шешпейді. Инстинктің тәрбие процессінде дамуы мен қолданылуы әлеуметтік жағдайларды ескере отырып, зиянсыз және қолайлы болуы тиіс. Себебі, белсенділік процессінде инстинктер оңай ауысып отырады. Мысалы, билікке ұмытылу ақшаға деген құмарлықты тудыруы мүмкін. Ал, ақшаға деген құмарлық ашкөздікке әкелуі мүмкін. Осылайша, педагогика және психологияның негізгі механизмі инстинкті тәрбиелеудің қарапайым түрін емес, жоғары қызмет түріне ауысуымен байланысты.

Әрине, бұл көзқарас өте күрделі, көп қырлы және көп аспектілі болып табылатын жалпы көзқарас. Бұл тәсілдің мәні — адам ағзасының табиғи даму қажеттіліктерін және мақсаты мен міндеттерін ескерілуі тиіс. Яғни, қыз баласы мен ер бала организмнің даму ерекшелігі және қажеттіліктері түрліше болып келеді. Осы тұрғыда, қарым-қатынас кезінде, ер бала мен қыз баласының тұлғалық ерекшеліктерін ескере отырып, тәрбиені жоспарлы түрде жүзеге асыру керек.

Енді тәрбие сағаттарынан бөлек тәрбиелеу формалары жоқ емес. Олар тренинг, дөңгелек үстел, пікірталас, суггестия (көндіру) және т. б. Барлық тәрбиелеудің формалары мен әдістері ұжым мен ұжымдағы қарым-қатынасқа негізделеді.

Әдебиет:

1. Иманғалиев Е. Н. Жеке тұлғаны әлеуметтік-психологиялық болжау әдістері. — Астана, 2008. — 128 б.
2. Құдиярова А. М. Қарым-қатынас психологиясы (Ортақтасу). — Алматы, 2006. — 40 б.

Қашықтықтан оқыту жүйесін психологиялық тұрғыдан тиімділігін арттыру

Жәрімбет Айдана Оңғарбекқызы, оқытушы

«Болашақ» Ғылыми-зерттеу институты, «Болашақ» университетінің жоғары колледжі (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қазіргі уақытта әлемдік қауымдастық маңызды тарихи кезеңнен өтуде. Оқу процессіне ғаламдық тенденция болып табылатын ақпараттық-коммуникациялық технологиялар кеңінен енгізілуде. Осыған сәйкес, білім беру жүйесінде қашықтықтан оқыту ең тиімді құралдарының бірі болып отыр.

Қашықтықтан оқыту — тьютор мен білім алушы оқу іс-әрекетін ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы қашықтықтан жүзеге асыруы. Бұл жүйе ЮНЕСКО-ның «баршаға білім беру», «өмір бойына білім алу» принциптеріне негізделеді.

Тренинг — топтағы адамдардың тұлғалық ерекшеліктерін ескере отырып, өмірлік көзқарастарына, дүниетанымына ықпал ету әдісі. Процесс барысында қатысушы өз шығармашылығын және ашылмаған жеке қабілеттерін шыңдай алады.

Дөңгелек үстел — объективтіден субъектіге емес, субъектіден субъектіге бағытталатын процесс. Яғни, қатысушылар кез келген мәселені көтеріп, пікір алмасып дүниетанымын кеңейте алады. Сонымен қатар, ортада өзін-өзі ұстау әдебін, өз ойын ашық әрі нақты жеткізуге дағдыланады.

Пікір талас — әр түрлі көзқарастарды тыңдай отырып, салыстып және саралап өз пікірін ортаға салу.

Суггестия — сендіру, иландыру немесе ұйып тыңдауға ықпал ету. Қазақ халқының балаларын бесік жыры, ертегілер мен халық ауыз әдебиетін бойына сіңіру және бата беру арқылы болашағына сендірген. Психология ғылымында суггестияны мотивациямен теңдестірсек болады.

Қорыта айтқанда, тәрбие бұл педагогика ғылымына ғана тән ұғым емес. Психология, социология, философия, әдебиет және т.б ғылымдар бұл мәселені зерттеп, зерделеуде.

Алғыс білдіру

Ғылыми-зерттеу жұмысы «Болашақ» Ғылыми-зерттеу институты жанындағы әлеуметтік мәселелерді психологиялық және дефектологиялық зерттеу орталығының «ЖОО-дағы білім беру және тәрбие жұмыстарының психологиялық мәселелері» университетішілік жобасы шеңберінде орындалып, университет құрылтайшысының қаржыландыруымен жарық көрді.

Қашықтықтан оқыту нарықтық заманда уақыт үнемдеу, ақпарат алмасудың шексіз мүмкіндіктерін қамтамасыз ете алады. Сонымен қатар, қазіргі кездегі пандемияға байланысты карантиндік уақытта үздіксіз білім алудың негізі болып отыр.

Бұл жүйені оқытушылар да, білім алушылар да бірден қабылдай қойған жоқ. Ең қиыны орта білім беретін мектептерде бұл үлкен мәселеге айналып отыр. Педагогикалық білімі жоқ ата-аналар, ақпараттық-техникалардың жоқтығы, интернет ресурстарын пайдалана алмау секілді мәселелер күннен күнге өршуде. Алайда, ұлт болашағы —

тек қана мемлекетке немесе ұстаздарға ғана міндетті дүние емес. Ата-ананың бала алдындағы міндеттері бар.

Бұл мәселелер бірінші кезекте балаға ауырлық тигізді. Агрессияға берілген ата-ана бала психикасына кері әсерін тигізіп жатқанын түсінбей жатыр. Бала өз-өзін ата-ана алдында кінәлі санап, масыл адамдай сезіну мүмкін. Соның салдарынан, көп білім алушылардың тіпті оқуға деген мотивациясы мүлдем төмендеп кеткен.

Психологиялық тұрғыдан қашықтықтан оқытудың тиімділігін арттыру үшін. Ең бірінші кезекте мекеме психологтары ата-аналармен байланысып, психологиялық кеңес беру тиіс.

Екінші кезекте, тьюторлар мен эдвайзерлер қарым-қатынас стильдерін алмастыру керек. Дәстүрлі білім беру жүйесінен шыға алмай жүрген оқытушылар әліде авторитарлы қарым-қатынас стилін ұстанады. Жаңа жүйені меңгере алмай жатқан бала үшін оқытушының жағымсыз қарым-қатынасы оқу процессінің алға жылжуына кедергі келтіргенімен қоймай, баланың стресске немес мотивациясының төмендеуіне әкелуі мүмкін. Осы тұрғыда, оқытушыларға білім алушылармен демократиялық немесе либералды қарым-қатынас орнатуды ұсынар едім.

Демократиялық қарым-қатынас — оқытушы мен білім алушы арасындағы ынтымақтастыққа негізделген. Ал, либералды қарым-қатынас — маман даярлайтын білім ошақтары үшін ғана тиімді. Себебі, бұл стиль бар жауапкершілікті білім алушының мойнына арта салады. Осы арқылы студенттер өздігімен білім алуға деген жауапкершікті сезінуіне мүмкіндік туады.

Бұл тұжырымнан ұстаз мәртебесі төмендейді деген қарсы пікір болуы мүмкін. Алайда, тұлға дамуы кезінде білім алушыларға толеранттылық мінез-құлықты қалыптастыру ұстаздардың қолында екенін ескерген жөн.

Әдебиет:

1. Аронсон Э. Көпке ұмтылған жалғыз. Әлеуметтік психологияға кіріспе. — Астана: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018. — 407 б.
2. Арбузова Е. Н., Анисимов А. И., Шатрова О. В. Практикум по психологии общения. — СПб.: Речь, 2008—272 с.
3. Маслоу А. Мотивация и личность. — СПб.: Питер, 2008. — 352 с.

Карантинді зиянкес — қауын шыбыны және онымен күресу шаралары

Қожамұрат Еркебулан Болатұлы, магистрант;

Жанзақов Марат Мықтыбайұлы, ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, доцент

Қызылорда «Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан Республикасы)

Қазақстандық Арал өңіріндегі бақшалықтардың негізгісі қауын дақылы болса, Сырбойылық егіншілер, өңдеу кәсіпорындарың басты, тікелей міндеті — жоғары, сапалы өнімін алу мен тұтынушыларды жыл бойына қауынның өңделген өнімдерімен қамтамасыз ету. Оның балғынды жемісі маусымдап тұтынылатындықтан, ұзақ

Сонымен қатар, қарым-қатынастағы перцепцияда үлкен маңызға ие. Перцепция деп отырғанымыз қабылдау ұғымымен сәйкес келеді. Яғни, білім алушыны бар болмысымен қабылдау, ішкі жан дүниесін және психикалық жағдайын түсіну болып табылады. Бұл тек оқытушыларға ғана емес ана-аналарға да керек қарым-қатынастың жағы.

Жүйелі ақпарат алмасу үшін тиімді коммуникацияның техникалары мен тәсілдерін меңгеру артық етпейді. Яғни, коммуникатор (ақпарат беруші) реципентке (ақпарат алушы) ақпаратты нақты, аргументпен жеткізу. Мұндай міндетті шешу үшін кері байланыс қызметі іске қосылады.

Кері-байланыс дегеніміз — коммуникатордың іс-әрекетіне реципенттің реакциясы. Кері-байланыстың түрлері өте көп. Бұл арқылы біз білім алушының алған ақпаратты қаншалықты меңгергенін біле отырып, психологиялық ахуалын анықтай аламыз.

Қорыта айтқанда, қалыпты жағдайда кейбір студенттер дәрістер мен семинар сабақтарына жүйелі қатыспайды. Ал, қашықтықтан оқыту жүйесі арқылы ақпаратты кез келген уақытта, шексіз қабылдай алады. Бұл деп отырғанымыз білім алушының оқу курсы толтық меңгеруге үлкен мүмкіндігі бар. Мүмкіндіктерді жүзеге асыру үшін тиімді қарым-қатынас орнату үлкен маңызға ие.

Алғыс білдіру

Ғылыми-зерттеу жұмысы «Болашақ» Ғылыми-зерттеу институты жанындағы әлеуметтік мәселелерді психологиялық және дефектологиялық зерттеу орталығының «ЖОО-дағы білім беру және тәрбие жұмыстарының психологиялық мәселелері» университетшілік жобасы шеңберінде орындалып, университет құрылтайшысының қаржыландыруымен жарық көрді.

уақытқа сақталмайтындықтан, әрі қарай тек терең қайта өңдеуден өткен фабрикат түрінде тағамдық қажеттілікке жаратылады.

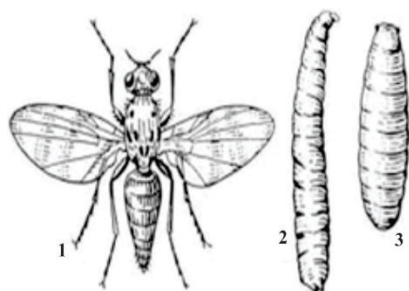
Қауын дақылы, жемісін бүлдіретін және өнімінің мөлшері мен сапасын төмендететін түрлі зиянкестермен зақымданады. Зиянкестер пайда болуының алдын алу,

олармен күресуден жеңіл. Сондықтан алдын алу шаралары зиянкестер биологиясын, олардың даму ерекшеліктерін ескерумен жүргізген қажет [1]. Соңғы жылдары Сырдың өңірінде мың гектардан асатын егістік жерлерде өсірілетін қауынның «қауын шыбыны» деп аталатын зиянкеспен зақымдана бастауларынан, ҚР АШМ Агроөнеркәсіп кешені мемлекеттік инспекциясының комитеті шешімімен бұл зиянкес карантиндік нысандар тізіміне енгізіліп, оған карантин жарияланды [2]. Осы ұйғарымға қарсы жасалынатын іс-әрекетте, карантиндік нысан — қауын шыбынымен күресуде дақыл өсірілетін жерлерде уақытылы, жүйелі

шаруашылық-ұйымдастыру, агротехникалық, химиялық және биологиялық шаралар іске асырылуы керек болса, бәріненде бұл жұмыстармен айналысатын мамандардың шыбынның морфологиялық ерекшеліктері мен биологиялық қасиеттерін білгені жөн.

Қауын шыбыны (Myiopardalis pardalina) ала қанаттылар тұқымдасына

(*Tephritidae*) жататын екі қанатты насеком (сурет). Асқабақ тұқымдасының өсімдіктері — қауын, қарбыз, асқабақ және т.б. дақылдар жемісінің зиянкесі. Денесінің ұзындығы 5,5-6,5мм, күйгін-сары түсті. Қанаттарында 3 сарғыш жолақтар болады.

Сурет 1. Қауын шыбыны: 1-ересегі; 2-дернәсілі; 3-қуыршағы

Қауын шыбыны Жерортаеңізі, Азия, Кавказ, Ливан, Турция, Ирак, Ливан, Ауғанстан, Үндістан, Иран, Пәкістан, Сирия, ТМД елдері — Украина, Ресейдің оңтүстігі, Грузия, Армения, Әзербайжан, Тәжікстан, Түрікменстан, Қырғызстан, сондай-ақ Қазақстанда (Түркістан облысының Шардара, Арыс, Түркістан, Отырар аудандары мен Қызылорда облысы) таралған.

Насекомның ұшатын мезгілі зиян келтіретін өсімдіктерінің гүлдеу уақытымен сәйкес келеді. Жылына 2-3 генерация. Бірінші ұрпақтың ұшу кезеңі бір айға созылады. Шыбын өзінің жұмыртқа салатын жерімен түйінді тесіп қарбыз бен қауынның жас өсімдіктері шырынымен қоректенеді.

Шыбынының ұрғашысы жемістердің бастапқы жас қабығы астына бір жұмыртқадан салады. Дернәсіл дамуына қолайлы температурада, 3-4 күннен кейін көптеген ирелең жолдар жасаумен жемістер етіне еніп қоректенеді. Қуыршақтану алдында дернәсілдер жемістерден кетіп, жердің 15см тереңіне еніп, сонда қуыршақтанады. Жалған піллә топырақта қыстайды.

Дернәсілдер негізінен дақылдар жемістерінің, сиректеу — қауын, жылан тәрізді қауын, жабайы қауын (*Cucumis trigonus*), кәдімгі қарбыз, кәдімгі қияр, құтырған қияр дақылдары тұқымдарының зиянкестері. Осы зиянкес таралған аймақтарда жемістер зақымдануы кейбір жылы 50-70% дейін, тіпті 100%-ға жетуі мүмкін. Имаго да өсімдікті зақымдайды, тесілген жерден жемістер шырыны тамшылап, онымен шыбынның өзі қоректенеді. Жемістің тесілген жері вирус және саңырауқұлақ аурулары жетілуінде орта қызметін атқарады.

Қауын шыбынымен зақымданудың бірінші белгісі жемістің тістелген жерлерінде ұсақ төмпешік дақтар немесе жәй төмпешіктердің пайда болуы. Кейінірек, дернәсілдер жетілгеннен кейін — жеміс ішінде шіру басталады. Зақымданған жемістер, шіриді және әрі қарай пайдалануға жарамсыз.

Басты шара қауын жемістерінің зақымданған аумақтан бақша шыбыны жоқ аумақтарына әкелуін карантиндік қадағалау. Агротехникалық күрес — терең сүдігер жырту, ауыспалы егісті сақтау, ертепісетін сорттар пайдалану, себуалды тұқымды ылғалдау, дәрілеу. Химиялық тәсілдерге жапырақтануда, желі сабақтануда егісті инсектицидтермен профилактикалық өңдеу. Жүйелік препараттарды сұйық тыңайтқыштармен тамшылы таспалау (фертигация).

Қазақстан территориясында пайдалануға рұқсат етілген пестицидтердің ішінде тиімділері — Нурелл Д (0,5-0,7л/га) мен Энжио 247 (0,15л/га). Гүлдеу фазасы мен жемістер жинар алдында химиялық өңдеу жүргізбейді.

Алғыс білдіру

Ғылыми-зерттеу жұмысы «Болашақ» Ғылыми-зерттеу институты жанындағы Агробиотехнологиялық ғылыми-зерттеу лабораториясының «Қазақстандық Арал өңірінің тұзданған топырақтарына бейімделген егістік дақылдардың жоғары сапалы және интенсивті типті сорттарын шығару, біріншілік тұқым шаруашылығын ұйымдастыру және бәсекеге қабілетті отандық сорттарды көбейту» университетішілік жобасы шеңберінде орындалып, университет құрылтайшысының қаржыландыруымен жарық көрді.

Әдебиет:

1. Дуйсенбеков Б.А., Бегалиев Қ.Б., Токтамысов А.М., Жанзақов М.М. и др. Методические рекомендации по сортоиспытанию дыни в условиях Казахского Приаралья. — Кызылорда, 2019. — 44 с.
2. Справочник по карантинному фитосанитарному состоянию Республики Казахстан — Астана, 2008. — 48 с.

Қауынның интродукциясы және отандық селекциясы

Қожамұрат Еркебулан Болатұлы, магистрант;

Жанзақов Марат Мықтыбайұлы, ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, доцент

Қызылорда «Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан Республикасы)

Қауын өте ескі дақыл және филогения жағынан оны әлі де зерттеу қажет. S. Kitamiga Қытай мен Жапонияда қауынды зерттей келе, ертедегі қытайлық формалардың отаны Үндістан екенін мойындады. Олар сол жақтан Қытайға интродукцияланып, 2,5 мың жыл бұрын белгілі Солтүстік Қытай поэзиясының ескі жинақтарына енген. Кейіннен Қытайдан Жапонияға еніп, қарқынды селекциялық процеске тартылып, өзінің түр әлпеті мен сапасын мәденилену жағына қарай біршама өзгерткен және де ол формалар көкөніс және десерт ретінде пайдаланылған.

Деректерде қауынды мәденилендіру жартылай мәдени және жабайы формалардың алуан түрі кездесетін Үндістанда басталды. Мүмкін ол жақтан қазіргі кезге дейін жергілікті үндістандық қауынмен ұқсастығын сақтаған жергілікті формалар сақталған шығыс Қытай мен Жапонияға таралған. Басқа жағынан, олар мәденилену үшін қолайлы жағдайлар тапқан және қауынның мәдени сорттары қалыптасқан орталық құрылған батыс пен солтүстік-батысқа, Азия территориясына тараған. Мұнда мол сорттық құрам жасалған. Сонымен мәдени қауын қалыптасқан үш аймақ: қауынның жабайы, жартылай мәдени және мәдени түрлері кездесетін Орта және Кіші Азия, Қытай анықталды.

Жалпы өсімдіктер селекциясы жаңа сорттар мен будандар шығару тәсілдерінің жетілу тарихында төрт кезеңді (ертедегі қарапайым, халықтық, өнеркәсіптік және ғылыми селекция) басынан өткерді, яғни селекцияның дамуы кезең-кезеңге бөлінді. Ертедегі халықтар қарапайым селекциясында алғашқы қауым адамы кездескен өсімдіктері жемістерінің жақсыларын таңдағанымен, оларды сақтау қажеттіні ойламастан тіке тағамға пайдаланды. Адамдар өздері өсімдіктерді өсіре бастағаннан кейін ғана, оларды қажетіне жаратумен қатар, ең жақсыларын іріктеп, сақтап, әрі қарай көбейте бастады. Егіншілік дамуымен, мәдениет өркендеу бастауымен қолдан сұрыптау амалдары да бірте-бірте жетіле түсті. Тәжірибелік өте маңызды нәтижелердің қолдан сұрыптаумен алынуы, оның әрі қарай жаппай сипат алуына септігі тиді. Осылай халықтық селекция пайда болды және оның тарихы көптеген ғасырларды қамтыды, бірақ толық зерттеліп жазылмаған.

Қазақстанның ауыл шаруашылығы өндірісіндегі егістік дақылдардың сорттары мен будандары, топырақ-климаттық жағдайы алуан түрлі келетін өңірлеріндегі 200 аса ғылыми-зерттеу мекемелері, оның ішінде қауынның селекциясы бойынша «Қазақ картоп және көкөніс шаруашылығы ҒЗИ», «Ы.Жақаев атындағы Қазақ күріш шаруашылығы ҒЗИ», Алматы облысы Іле кешенді сортчәскесі селекционерлерінің қарқынды, жүйелі жүргізіп, дұрыс жолға қойылған селекциялық жұмыстарының нәтижесі.

Қазақстанда 2019 жылға дейін қауын дақылының Гүляби кара местная, Илийская, Ич-кзыл 1895, Ич-кзыл крупноплодная, Қалайсан местная, Кокча 588, Ната, Балшекер, Олтын-тепе, Алтыночка, Алена, Таисия, Майская және т. б., барлығы 28 сортты мен 1 буданы селекциялық жетістіктер Мемтізбесіне тіркелген болса, соңғы 2—3 жылда оның Ерке, Жансая, Жиеншар, Ливера, Майбел РЦ, Ман 15025, Медовая, Мирелла РЦ, Муза, Реймиел РЦ, Южанка сияқты отандық және жақын шетелдік сорттары пайдалануға рұқсат етілді.

Қазақстан Республикасында пайдалануға рұқсат етілген селекциялық жетістіктер мемлекеттік тізбесіндегі қауынның 1940 және 1945 жылдардан бері пайдаланылып келе жатқан, алынған орны мен тәсілі беймәлім Қара күләбі мен Қалайсан, бұрынғы БӨШИ Орта Азиялық тәжірибе стансасының Ич-Қызыл 1895 және Ресейдің Бирючекүт көкөніс селекциялық-тәжірибелік стансасында 1945 алынып, қазірдің өзінде еліміздің біршама өңірінде егілетін Колхозница 749/753 сорттарының шежіресіне халықтық және өнеркәсіптік селекция кезеңдеріндегі сорттар кіреді. Олар Ресей мен Орта Азия елдерінде ұзақ кезең бойына жүрген селекцияның қарапайым сұрыптауымен алынған.

Қауын сорттарынан, таралу ареалы бойынша еліміздің пайдалануға рұқсат етілген селекциялық жетістіктері Мемтізбесінен осы уақытқа дейін түспей, Қостанай, Жамбыл, Түркістан, Қызылорда облыстарынан басқа, барлық өңірлерінде өсіріліп келе жатқан орташа пісетін Колхозница сорты алғашқы орында, онан кейін «Қазақ картоп және көкөніс шаруашылығы ҒЗИ» селекционерлері шығарып, Атырау, Ақтөбе, Қызылорда, Түркістан Алматы және Шығыс Қазақстан облыстарына пайдалануға

рұқсат ету үшін 2003 жылы Мемтізбеге енген ерте пісетін Алтыночка орналасқан.

Алғыс білдіру

Зерттеу жұмысы «Болашақ» ҒЗИ жанындағы Агро-биотехнологиялық ғылыми-зерттеу лабораториясының «Қазақстандық Арал өңірінің тұзданған топырақтарына

бейімделген егістік дақылдардың жоғары сапалы және интенсивті типті сорттарын шығару, біріншілік тұқым шаруашылығын ұйымдастыру және бәсекеге қабілетті отандық сорттарды көбейту» университетішілік жобасы шеңберінде орындалып, университет құрылтайшысы қаржыландыруымен жарық көрді.

Әдебиет:

1. Гуцалюк Т. Г., Эренбург П. М. Бахчеводство. — Алма-Ата: Қайнар, 1965. — 175 с.
2. Қазақстан Республикасында пайдалануға рұқсат етілген селекциялық жетістіктердің мемлекеттік тізілімі. [2018ж. 28 ақпан № 95] // EGEMEN QAZAQSTAN. 2018. — 20 сәуір.

Сыр сүлейі Тұрмағанбеттің «Рүстем дастаны»

Медетбаев Тасбулат Сиезбайұлы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қызылорда «Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Сыр бойындағы жүз ақынның арасынан шыққан, Сатақты сыр сүлейі — Тұрмағанбет ақынның мұрасы аса қазыналы, көк теңіздей терең ойлы да, сырлы да жыры даналыққа толы, адамзат қазынасының кәусар бұлағынан бастау алады. Қоғамдық прогресті халық тілінен, төл мәдениетті өркендетуден бастау керек деген толғана айтқан ойшыл идеясы, оны ауыз әдебиетінен өркендетіп, жазба әдебиетті қалыптастыруында болса керек.

Оның бай кітапханасынан Шығыс пен Батыстың ұлы ақындарын ежелден таңдандырған Шығыстың ежелгі әдеби этномұраларын мейірлене оқиды. Ондағы арабтың «Мың бір түні» мен үндінің «Тотынамасын», парсының «Шаһнамасы» мен Омар Хаям, Хожа Хафиздің сұлу сазды нәзік лирикасын, Шайхы Сағдидың «Гүлстаны» мен «Бостанын», Низамидің «Ескендірнамасы» мен «Құсырау-Шырын», Науаидың «Ләйлі-Мәжүні» мен «Жеті шұғыласын», Рудаки мен Физулидің, Жәми мен Бедилдің хисапсыз мол дүниелерімен еркін сусындайды. Бируни, Әбу Насыр әл-Фараби, Әбу-Әли ибн Сина, Бабур, Ұлықбек сияқты философтар мен тарихшылардың еңбектерін де ой зердесінен қайта өткізеді.

Тұрмағанбеттің әдеби мұрасындағы этномәдени дәстүрлерді бірнеше арнада қарастыруға болады: 1) ол шығыстың бірнеше ақындарының идеяларын ілгері апарушы озық ойлы ақын, 2) педагогикалық мұрасындағы оқу және тәрбие мәселелері тұрғысынан, 3) халық педагогикасына көзқарасы жағынан, 4) ақын творчествосында ұлттық психология мен таным жағынан қарау қажет.

«Шаһнаманы» қазақша сөйлеткен ақындардың ішінде Тұрмағанбеттің орны айырықша. Оны М. Әуезовтың сөзімен айтсақ, «Сонымен Рүстемнің жайы туысқан тәжік әдебиетінің ұлы классигі Фердоусидің «Шаһнамасынан» тікелей жасалған аударма демейміз, сол Фердоуси үлгісімен халық ақыны Тұрмағанбеттің өзі өлең етіп жазған Рүстем жөніндегі дастанның қазақша варианты дейміз» [1, 7 б.].

Енді «Шаһнаманың» қалыптасу тарихына назар аударсақ. Ол біздің дәуірімізге дейінгі 600 жылды, біздің дәуіріміздің 700 жылын қамтиды. Оқиға VII ғасырда Иран патшасы III Иездегерді арабтардың жаулап алуымен аяқталады. Жыр елу династияның тарихын қамтып көрсетеді. XVIII ғасыр мен XIX ғасыр арасында өмір сүрген Ораз ақын «Шаһнаманың» алғаш аударушысы. Ол — Сыр бойында туған М. Серәлин Ораздың «Шаһнаманы» аударғандығын 1914 жылы «Айқап» журналында жазды [2, №22].

Ораздан 50-60 жылдан кейін оның екінші аудармасы жасалды. Мұны жазған Көкшетау төңірегінде туған белгілі ақын Сердәлі Мырзаұлы. Оның бұл еңбегі 1901 жылы Қазан қаласынан «Қисса Рүстем» деген атпен жеке кітап болып шықты. Жырдың көлемі 4340 жол. Егер Тұрмағанбет жырлаған «Шаһнаманың» көлемі 40 мың жол жыр екенін ескерсек, Сердалы аудармасы соның оннан бір бөлігі ғана. Тұрмағанбет поэмасында оқиға басы әйгілі

«Шаһнаманы» қазақ тіліне аударған үшінші кісі М. Серәлин. Ол орыс тілінен Жуковский нұсқасынан аударып, «Айқап» журналының 1914, 1915 жылдардағы сегіз нөмеріне жариялады [3. №22, 23, 24; №2, 3, 4, 5, 9].

Тұран елі мен Иран еліне қажетті отаншыл ерлерін іздеп қоғамдасу бірлігін ұстанады. Әдеби стиль мен дара мәдени стиль осылайша тоғысты. Фольклор мен жазба әдебиет ұшырасқан сәтте қазақ мәдениеті үшін де ерекше құбылыс болған Тұрмағанбеттің «Рүстем дастаны» рухани дүние. Ол осы арқылы көркемдік контекст бойынша ұлт психологиясы мен әлемдік психологияны батыл көтерді. Ол өзінің әдеби шығармасы арқылы мәдени мұраны, соның ішінде ауыз әдебиет үлгісін өз бойында сақтап кейінгі ұрпаққа жеткізумен де ерекше бағаланады.

Мұндағы «Құлағы — киіз үйге үзік болар» деген тәрізді орасан күшті гиперболалар, «Тырнағы — тұлпардың тағасындай» деген тәрізді тың теңеулер мен «суық», «жуық»,

«пілге», «мүлде» секілді соны ұйқастар Тұрмағамбеттің ақындық күшінің айғағы.

Сонымен, Тұрмағамбеттің — Шығыс әдебиеті мен мәдениетінің тарихын, олардың қалыптасу дәуірлері мен жағдайларын айқын бейнелейді. Шығыс ақындарын қазақша аударғанда кейбір себептермен ұмытылып бара жатқан атау сөздерді пайдалануға батылдары бара бермейтін еді.

Бұл іске барлығында болып қайран,
— Білді, — деп қалысты аң таң, — мұны қайдан?
Жасы-жас болғанменен, барлық жаннан
Зейіні зият екен, — десті, — айдан [4, 36 б.].

Соңғы кездерде әдеби тілімізден шығып бара жатқан құзыр, қапы, елхам, ғайып, мүскін, дәрғәһ сияқты сөздер

Әдебиет:

1. Ізтілеуов Т. Рүстем-Дастан. — А., 1961. — 7 б.
2. Айқап, 1914, №22.
3. Айқап, 1914, №22, 23, 24; №2, 3, 4, 5, 9.
4. Ізтілеуов Т. Рүстем-Дастан. — А., 1961. — 36 б.

Прагматизм — өткеннің шежіресін болашақтың көкжиегімен байланыстыратын жол

Мұхитқызы Айна, студент

Ғылыми жетекшісі: саяси ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор М.Ө. Насимов
Қызылорда «Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Еліміздің жүрегіне қан жүгірткен сарқылмас қуат көзі — Егемендігімізге қол жеткізгеннен кейін, талай тарихи кезеңдерге аяқ бастық. Үлкен белестер мен асуларда табандылық танытып, дамыған елдердің қатарында иық тірестіретіндей дәрежеге жеттік. Жаһандану заманында Қазақ еліде озық технологияларға иелік ету мүмкіндігіне ие болды және өз қолтаңбасын қалдыра білді. Алайда, заманның өзгерістікке бейім ағымы қазақ еліне де әсерін тигізбей қоймады. Осы тұрғыда ел тірегі Елбасымыздың халқымыздың өткеніндегі тарлан тарихы мен жарқын болашақтың көкжиегін байланыстыра рухани кемелденуіне алғышарт болып табылатын, «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» [1] атты мақаласын жариялады.

Осы мақалаға арқау еткен Елбасымыздың ұсынған 6 жолы бар, соның үшінші жолы — Прагматизм, көпшілікке таңсық философиялық термин болып табылады. Сондықтан бұл ұғымды қоғамдық сана қабылдап, оны өмірде қолдана алу үшін саралап көрсетсек.

Алдымен сөз мағынасына тоқталсақ, прагматизм (п μ — іс-әрекет, яғни адамның дүниемен қарым-қатынас тәсілі) фәлсафа ғылымындағы субъективті-идеалистік бағыт. Субъективті-идеалистік бағыт — субъектінің сана сезімінің жасаған немесе біздің түйсігімізден алған әсеріміздің жиынтығын [2] айтамыз. Түп тамыры америкалық философиядан бастау алады. Мәдени айна-

қайта тіріліп, әдеби лексикамызда этнотанымдық тұрғыда өз орнын тауып отыр. Ұзақ дастанның өн бойында мұндай мысалдарды көптеп табуға болады. Фердоусидей ұлы ақынның терең сырлы, қат-қабат бейнелі, ұғымы астарлы сөз символдарын еркін игеріп, айшықты бейнелегеніне еріксіз сүйсінесің.

Алғыс білдіру

Ғылыми-зерттеу жұмысы «Болашақ» Ғылыми-зерттеу институты жанындағы «Руханият» ғылыми-зерттеу орталығының «Сыр бойының рухани мұрасы» университетішілік жобасы шеңберінде орындалып, университет құрылтайшысының қаржыландыруымен жарық көрді.

лымға XIX ғасырдың 70 жылдары американдық фәлсафашы Ч. Пирс енгізген. Прагматизм ұғымын фәлсафа әлемінде дамуына үлес қосқандар: Ч. Пирс, У. Джемс, Дж. Дьюи [3].

Прагматизм бағыты — іргелі ақиқатты санадан іздегізуді құптамайды, кез келген шындық тек практикалық тұрғыда дәлелденген нәтижеге негізделуі қажет дейді. Прагматизм бойынша заман 2 бағытқа бөлініп кетті: санаға сүйенетін (рационализм) және тек қана тәжірибеге (эмпиризм) арқа сүйейтіндер. Бұл тұрғыда атақты фәлсафашы Ф. Бэконды айтып кетсек болады. Өйткені прагматизм дәл Бэкон ұсынғандай тәжірибеге сүйеніп қана қоймай, оны санаға салып сараптап, жақсы нәтиже шығаруға ұмтылады. Яғни, шапшаң әлеуметтік өзгерістердің кезеңінде дүниеге келгендіктен, парасатты ой мен логикалық әдістерді астастыра қолдана білген тәжірибеге сүйенеді. Бұл бағыт бойынша адам өмірде белгілі себептермен емес, айқын жоспарлы мақсаттармен өмір сүру керектігін алға тартады. Негізгі ұстанымдары: шындықтың түпкі шыңына бағыттайтын білім; білімнің негіздері: ереже ұстаным; оны беріктей түсетін нақты игілік; оны жүзеге асырудағы іс-әрекет және барлығын қамтитын шыңға жетелейтін нәтиже болып табылады. Нәтижеге адастырмай бағыттайтын ол — астарлы ақиқат. Прагматизм — ақиқат теориясы. Осы тұрғыда У. Джеймс: ақиқат

дегеніміз — «Біз үшін тиімді болатын, өмірдің әрбір сәтіне сәйкес келіп, біздің бүкіл тәжірибеміздің жиынтығымен ұштасып жатқан әрекет» [3] дейді. Мұндағы әрекет құралы — идея, оны жүзеге асыратын — тәжірибе, екеуі астастырғанда шығатыны — нәтиже.

Джон Дьюи пікіріне келсек, ол өміршең мәселелерді қарастырған. Оның ойынша зерттеу барысы: қиналыс сезімі; оны анықтау мен шекарасын түсіндіру; мүмкін болатын шешімді ұсыну; бұл ұсынысты пайымдау арқылы ашып беру; әрі қарай тәжірибеде тексеру және байқау [3] секілді сатылардан тұрады. Адам бұл фәниде өз өмірінің суретшісі болып өмір сүреді, яғни адам өмірі алға ұмтылыстан, үздік нәтижеден және үлкен өзгерістерден тұруы қажет деген ойға пара-пар тұжырымдарды ұсынады.

Парасатты ой-шындықты айқындайтын, қайшылықтың шырмауын үзетін болуы тиіс. Бұл бағытта пайдалылық, нақтылық, өнімділік секілді игі қасиеттер білім беру мен мәдениетке кең өріс алуы қажеттігі айтылады. Мысалы, балабақша, мектеп немесе ЖОО алсақ, ол тұлғаны өмірге әзірлеу емес, тұлғаны өмірге ендіретін және пайдалы нәтижелерді көрсететін, шындайтын, сынайтын, бір мезетте жетістікке жеткізіп, бір мезетте құз басынан құлататын тәрбиелеуші баспалдақ — сол өмірдің өзі болып табылады.

Елбасымыздың бұл бағытты рухани кемелденудің алғышартының бірі ретінде ұсынуының негізінде айқындылық, турашылдық, нәтиже, ақиқаттылық, нақтылық, дәйектік, күрмеуі шешілмеген нәтижеден шығудың оңтайлы жолын таба білу, сөзбен орақты орып емес, іспен көңілден шығу керек деген негізгі ұстанымдарды халықтың да басымызға алғанын қалайды. Жер анамызды алсақ, ол көптеген жылдар бойы кейбір жерлері игерілмей, кейбір жерлері дұрыс қолданысқа ене алмай, ал кейбіреулерін

ысырапшылдықпен жыртқандықтан түрлі экологиялық апаттарға ұшырады. Бұл өткен тарих парақтарына көз салсақ, ата-бабамыздың бізге ақ қаймақтай сақтап келген жерін біздің дұрыс пайдалана алмауымызда, рухани кемелденуіміздің төменділік дәрежесінде болып табылады. Түсінік бойынша прагматизм — ұлт байлығын білу, оны тиімді пайдалану және болашаққа да пайдасы тиетіндей етіп жоспарлау. Қазіргі қоғамда шынайы мәдениеттің көрінісі болып пайдасыз сән-салтанат құрмақ емес, қанағатшылдық, қарапайымдылық, үнемшілдік секілді игі қасиеттерді бойда ұстанбақ болып табылады деген пайымдаулар жасайды. Қазіргі заман жағдайындағы біздің міндетіміз — біздің жас ұрпағымызды өз тарихында жинақталған халықтың өткеннің шежіресі мен болашақтың көкжиегін байланыстыратын прагматикалық даналығына баулу. Біз сондай-ақ өскелең ұрпақтың өзге халықтардың жетістіктерімен прагматизмнің ұлттық тәжірибесін жинақтай білуін қалыптастыруға ықпал етуге тиіспіз [4]. Олар басқа елдердің тәжірибесінен еліміздің өркендеп дамуы үшін өз пайдасын әкелетін барлық дүниелерді ала алуы үшін мүмкіндіктер жасауымыз қажет. Елбасымыздың ұсынған жобаларын практика жүзінде сараптап, үлкен нәтижелер көрсетуіміз үшін, көшті өрге сүйрейтін, ұлттық құндылықтарымызды өткеннің пернесінде қалдырмай, болашақтың зор үмітімен байланыстыратын прагматик ұрпақ болуымыз керек.

Алғыс білдіру

Студенттің өзіндік жұмысы «Болашақ» Ғылыми-зерттеу институты жанындағы Әлеуметтік-экономикалық және саяси зерттеулер орталығының «Сананы жаңғырту бағыттарының мәні, мазмұны және түсініктері» университетілік жобасы шеңберінде орындалып, университет құрылтайшысының қаржыландыруымен жарық көрді.

Әдебиет:

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. — 2017. — 12 сәуір.
2. Прагматизм // [Электрондық ресурс]. — Көру режимі: <https://kk.wikipedia.org/wiki/Прагматизм>
3. Асқар Л., Аташ Б. Прагматизм — рухани жаңғыруды жүзеге асырар жол // Түркістан. — 2017. — 23 қараша.
4. Есенғараев Е. Прагматизм — это мудрость народа // Индустриальная Караганда. — 2019. — 6 апреля.

Коронавирустар шетелдік ғылыми әдебиеттерде

Насимов Мурат Орленбаевич, саяси ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Қызылорда «Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

COVID-19 пандемиясынан кейін коронавирустар түсінігі мен құбылысына мән берушілер көбейді. Аталмыш вирус рибонуклеин қышқылының молекуласы бар сфералық пішіндегі микроб болып табылады. Микроб күннің тұтылуы барысындағы тәжге ұқсайтын ерекше тікенегі мен қылшықты қабығына байланысты коронавирустар деп аталып кеткен. Бүгінгі таңда ғалымдар бұл ви-

рустың 40-қа жуық түрі бар екендігін айтады. Олардың басым көпшілігін жануарлар жұқтырады және тарады. COVID-19 тарауының нәтижесінде адамға зақым келтіретін коронавирустардың саны жетіге жетті. Оның ішіндегі үшеуі (SARS-CoV, MERS-CoV и SARS-CoV-2) халық арасында тарауы өте жылдам және өкінішке орай адам өліміне әкеледі. Коронавирустардың тарихын зерттеу

мақсатында ғылыми әдебиеттерге талдауды жөн санап, зерттеу барысындағы тұжырымдарға мән бергіміз келеді.

1957 жылы Ц. Х. Домермутх (С. Н. Domermuth) пен О. Ф. Эдвардстың (О. F. Edwards) «Journal of Infectious Diseases» журналында құстың инфекциялық бронхитын жұқтырған хориоаллантоис мембранасының электронды-микроскопиялық зерттеуіне («An electron microscope study of chorioallantoic membrane infected with the virus of avian infectious bronchitis») арналған мақаласында коронавирустар түсінігін пайдаланған. К. Макинтош (К. McIntosh) SpringerLink баспасы шығаратын «Current Topics in Microbiology and Immunology» кітаптар сериясының 1974 жылғы 63 бөлімінде коронавирустарға арналған салыстырмалы зерттеу жүргізіп, вирустардың бұл түрі алғаш рет 1930 жылдары анықталғандығы жөнінде айтады. Ғалымның пікірінше, қолға үйретілген балапандардың жедел респираторлық вирустық инфекциясы жұқпалы бронхит вирусынан (IBV) туындаған. 1940 жылдары жануарларға қатысты тағы екі коронавирустар тобы бөлінген: тышқан гепатитінің вирусы (MHV) және трансмиссивті гастроэнтерит вирусы (TGEV) [1].

Адам коронавирусының тарихы 1965 жылы басталады. Д. А. Таррелл (D. A. Tjgrell) мен М. Л. Вупое (M. L. Wupoe) «Lancet» журналында суық тию ауруларымен ауыратын науқастардан туындайтын вирустарды айқындау барысында B814 микробын табады. Вирус қарапайым суық тиген ересек адамның тыныс алу жолдарынан алынған адам эмбрионының мүшелерінен табылған. 60-жылдардың соңында Таррелл адам штамдарымен және жануарлардың бірқатар вирустарын зерттейтін вирусологтар тобын басқарды. Ғалымдар морфологиялық түрде электрондық микроскопия мәліметтеріне сәйкес жұқпалы бронхит вирусы, тышқан гепатитінің вирусы және шошқаның трансмиссивті гастроэнтерит вирусын қарастырды. Осы вирустардың жаңа тобы коронавирустар деп аталып, кейін вирустардың жаңа түрі ретінде ресми қабылданды [2].

1995 жылы Р. С. Барич (R. S. Baric) бастаған бір топ ғалымдардың «Advances in Experimental Medicine and Biology» атты журналында тышқан гепатиті вирусындағы қайта әрекет ету (рекомбинация) мен мутацияның жоғары жиілігі коронавирустардың пайда болу ықтималдылығына ықпал ететіндігі туралы болжамдарына ешкім елең етпеді десек те болады. Өйткені, көптеген ғалымдар үшін жаңа коронавирустардың респираторлық синдромның ауыр түрінің (SARS) себебі екендігін дәлелденуі таң қалдырып, қызуғышылық туғызбады [3]. Бұл коронавирустарға көптеген жылдар бойы зерттеушілер, әлемдік қауымдастық, қоғам назарының болмағандығының дәлелі

Тек 2002–2003 жылдары Қытайда атиптік пневманияның, респираторлық синдромның ауыр түрінің (SARS) өршуі кезінде назар аударылды. Ауру SARS-CoV вирусынан туындап, өзге елдерге де тарады: 8273 адам науқастанды және 775 адам қайтыс болды. Осы індеттен кейін зерттеулер жүргізген медицина докторлары Дж.С.

Кан (J. S. Kahn — Йель университетінің медицина факультеті) мен К. Макинтош (К. McIntosh — Гарвардтың медициналық мектебі) «The Pediatric Infectious Disease Journal» басылымының 2005 жылғы 11 санында коронавирусты анықтаудың тарихы мен соңғы жетістіктеріне арналған қорытындыларын ұсынды. Ғалымдар атиптік пневмония індетіндегі жануарлардың коронавирустары адам популяциясы үшін қауіп төндірудің ықтималдылығын дәлелдейді. Бірақ, олар атиптік пневмония коронавирусы таралуының нақты тетігі түсініксіз болып қалатынын еске салады. Алдағы уақытта адам коронавирусының қосымша штамдары анықталатындығын, аталмыш жұқпалы организмдердің вирусологиясы мен этиологиясын терең зерттеу қажеттілігін сол жылдары айтқан [4].

Коронавирустар тобына жататын MERS-CoV вирусының Таяу Шығыс респираторлық синдромының (MERS) қоздырғыштарының алғашқы белгілері 2012 жылы Сауд Арабиясында тіркелді. 2013 жылдың маусымына дейін 50-ден астам адам науқастанып, оның жартысы қайтыс болған. 2015 жылдың жазында бұл вирус әлемнің 23 елінде тіркеліп, кейбір деректерде 1154 адам ауырып, оның 431 қайтыс болғандығы жөнінде айтылады. Коронавирустар бойынша бұл оқиғалар ғылым үшін жаңа, белгісіз тақырып болды.

Коронавирустар туралы зерттеулер Скопус базасындағы журналдарда көп кездеседі. Бүгінгі таңда базадан «Coronavirus» кілт сөзімен 18660 зерттеу жұмысын тауып отырмыз. Медицинада — 8302, иммунология және микробиологияда — 7077, биохимия, генетика және молекулалық биологияда — 4252, ветеринарияда — 2785, ауыл шаруашылығы және биологиялық ғылымдарда — 2556. Бұл ұғым бойынша әлеуметтік ғылымдарда — 93; гуманитарлық ғылымдарда — 46 мақала жарияланған. 2020 жылы 545 мақала жарияланып үлгерген (18.03.2020 көрсеткіш). 2002–2003 жылдары Қытайда коронавирустардың таралуына байланысты болар, 2004 жылғы мақалаларда «Coronavirus» кілт сөзі ең көп кездеседі: 1096.

Қазіргі вирус түрі «COVID-19» кілт сөзі бойынша 116 материал бар. Айтпай-ақ түсінікті, бұл зерттеулер 2020 жылы жарияланған. «Скопус» базасындағы ағымдағы жылдың 18 наурызындағы сандық мәлімет көрсетіп отырғандай, медицинада — 102, иммунология және микробиологияда — 22, биохимия, генетика және молекулалық биологияда — 7. Бұл зерттеулердің қатары алдағы уақытта да көбеетіндігі анық. Өйткені адам коронавирустарының эволюциялық дамуы әлі де жүріп жатыр. Келешекте оның морфологиясы мен геномын зерттеу толығымен қатар, коронавирустардан қорғаудың нақты құралдары мен вирусқа қарсы түрудің тәсілдері, емі табылатындығына сенейік.

Алғыс білдіру

Ғылыми-зерттеу жұмысы «Болашақ» Ғылыми-зерттеу институты жанындағы Әлеуметтік-экономикалық және саяси зерттеулер орталығын дайындалып, университет құрылтайшысының қаржыландыруымен жарық көрді.

Әдебиет:

1. McIntosh K. Coronaviruses: A comparative review // Current Topics in Microbiology and Immunology / Ergebnisse der Mikrobiologie und Immunitätsforschung. — 1974. — Volume 63. — P. 85–129.
2. Tyrrell D. A., Bynoe M. L. Cultivation of viruses from a high proportion of patients with colds // Lancet. — 1966. — № 1. — P. 76–77.
3. Baric R. S., Fu K., Chen W., Yount B. High recombination and mutation rates in mouse hepatitis virus suggest that coronaviruses may be potentially important emerging viruses // Advances in Experimental Medicine and Biology. — 1995. — № 380. — P. 571–576.
4. Kahn J. S., McIntosh K. History and recent advances in coronavirus discovery // The Pediatric Infectious Disease Journal. — 2005. — Volume 24. — Issue 11. — P. S223-S227.

Еңбек нарығын қалыптастырудағы әйелдер жұмыс күші

Сегизбаева Дана Усеновна, экономика ғылымдарының магистрі
Қызылорда «Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Экономиканың қаншалықты деңгейде тиімді қызмет етуі, экономикалық циклдің қандай фазасында болуы, нарықтың негізгі субъектілері — жұмысшы мен жұмыс берушінің орнына байланысты жұмыс күшіне деген сұраныс пен ұсыныс, яғни жұмыссыздық деңгейі анықталады.

Жұмыссыздық — жалпы біздің елімізде ғана емес, қаржылық дағдарысы кезіндегі барлық елді де есеңгіретіп отырған қауіпті дерт.

Қазіргі таңда Қазақстан мемлекетінің алдындағы ең басты міндет — инновациялық экономиканы қалыптастыру. Осы мақсатта еңбек нарығын қалыптастырушы фактор ретіндегі әйел жұмыс күшінің бүгінгі мәселелері мен аймақтардағы әйел жұмыс күші мен жұмыссыздығының себептері, ахуалы, гендерлік теңдік пен әйел жұмысшы күшінің бәсекеге қабілеттілігін көтеру жолдары, әйелдер жұмыссыздығын төмендету шараларын жетілдіру механизмдері бүгінгі күннің өзекті мәселесі.

Бүгінгі күні еңбек экономикасының ғылыми-тәжірибелік аппаратына «бәсекеге қабілеттілік деңгейі» деген термин енгізілді. Аталмыш терминді еліміздің еңбек рыногындағы кадрлық жағдайды кешенді талдау көрсеткіштерінің бірі ретінде (макродеңгейде), сондай-ақ, ұйым немесе кәсіпорын дәрежесінде (микродеңгей) қолдануға болады. Қызметкердің бәсекеге қабілеттілік деңгейі нақты және мүмкін боларлық талапкерлер тарапынан өзінің жұмыс орны үшін туындаған бәсекеге қызметкердің төтеп бере алу қабілеті немесе басқа тиімді орынға қол жеткізу мүмкіндігі арқылы анықталады [1, 14 б.].

Әйелдердің еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігін көтеру, олардың кәсіпкерлігін дамытуда, экономикадағы гендерлік теңдікке жетуіне қазіргі кезде басты назар аударылып отыр.

Әйелдердің жұмыспен қамтылуы, елдің еңбек ресурстары бөлінісінің жалпы жүйесінің ерекше элементі

ретінде көптеген факторлардың әсерінен қалыптасады [3, 36 б.].

Қазақстандағы әйелдер арасындағы жұмыссыздықтың бірнеше себептері бар:

— біріншіден, еліміздегі әйелдер арасындағы жұмыссыздықтың екі деңгейлі құрылымы бар деп айтуға болады. бірінші деңгей — ашық (статустық) және жасырын жұмыссыздық;

— екіншіден, мемлекеттік жұмыспен қамту саясатының әйелдерге қатысты дискриминациялық сипатта жүзеге асырылуы;

— үшіншіден, көптеген қазақстандық жұмыссыз әйелдер үшін «үй шаруасындағы бақытты әйел» статусының, іс жүзінде, шындыққа сәйкес келмейтіндігі. Әйелдер мәселесін реттеуде нақты осы мазмұндағы шешім түрі бұқаралық ақпарат құралдары, саясаткерлер арқылы белсенді насихатталып келеді және жұмыссыздықпен күресте мемлекет тарапынан жасырын түрде қолдау тауып отыр.

Әйелдерді жұмыспен қамтуға әсер етуші факторлар:

— үй шаруашылығы құрылымы: демографиялық сипаттамалар, әлеуметтік-экономикалық жағдайы;

— шешім қабылдау және қарым-қатынас: үй шаруашылығындағы билік, психологиялық, әлеуметтік, материалдық;

— өндірістік: өнім өндіруде еңбектің жыныс бойынша бөлінуі;

— табыстық: жалпы табыс деңгейі, табыстар мен түсімдерді бөлу, үй шаруашылығының әр мүшесінің жамақ үлесін бағалауы;

— репродуктивті: от басындағы бала саны, бала жасының арақашықтығы, бала тәрбиесіне қатысты міндеттерді бөлу [2, 25-26 бб.].

Статистикаға жүгінсек, бүгінгі таңда барлық педагогтардың 73 пайызы, дәрігерлер мен медицина қызметкерлерінің 87 пайызы әйелдер болып табылады. Барлық бюджеттік сала қызметкерлерінің 60 пайызы әйелдердің

үлесінде. Дегенмен, қазіргі қоғамда жоғары жалақы төлетін және беделді жұмыспен ерлер айналысады. Статистика, Қазақстанда ғана емес, дүние жүзінің басқа да елдерінің көпшілігінде осындай жағдайдың қалыптасқанын растап отыр.

Әйелдердің ірі бизнеске енуі жаппай сипатқа ие бола қойған жоқ: оң үрдіске қарамастан, әйел кәсіпкерлігі әлеуметтік-экономикалық факторларға байланысты нақты қиындықтардан өтуде. Әйелдердің бизнеске жаппай келуіне экономикалық және заң кедергілері ғана емес, мәңгі екінші рөлде болу дағдысы, ескілікті менталитет кедергі келтіреді.

Қорыта келе, әйелдерге қатысты жұмысбастылық мәселелері, оларды кәсіптік даярлау, денсаулықтарын сақтау,

зорлық-зомбылықтан қорғау төңірегіндегі мәселелерді жетілдіру кезек күттірмес шаралар қатарында. Осы мәселелерге байланысты әйелдер жағдайын нығайтып жақсарту бойынша үкіметтік іс-шаралар жетілдіріліп, нығайтылуды қажет етеді.

Алғыс білдіру

Ғылыми-зерттеу жұмысы «Болашақ» Ғылыми-зерттеу институты жанындағы Әлеуметтік-экономикалық және саяси зерттеулер орталығының «Қазақстанның экономикасына жаһандық қаржы-экономикалық дағдарыстың ықпалы» университетішілік жобасы шеңберінде орындалып, университет құрылтайшысының қаржыландыруымен жарық көрді.

Әдебиет:

1. Жұмамбаев С.К. Еңбек рыногы экономикасы. — А., 2003. 140 б.
2. Ильин В.И. Социальное неравенство: деятельностно-конструктивистский подход. — М., 2000. — 228 с.
3. Рынок труда / Под общей редакцией В.С. Буланова, Н.А. Волгина Москва, 2000. — 448 с.

Геометрия есептерін шешуде анализ бастамаларын пайдалану мысалдары

Тұрбаев Боранбай Есмаханбайұлы, физика-математика ғылымдарының кандидаты, профессор міндетін атқарушы;

Ибраева Анар Абдукаримовна, педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы;

Жарылқап Жансая Мұратқызы, магистрант

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Мектептегі математиканы оқыту мақсаттары мен міндеттері білім беру процесіндегі оқытудың негізгі міндеті оқушылардың білім жүйесін және ойлау қабілетін кең түрде дамыту мен математикалық қолдануын қамтамасыз ету. Математиканың мектеп курсына практикалық мәні оның көп қырлылығында, яғни негізгі объектілері нақты өмірдің сандық қатынасына негізделгенінде. Оқушылардың математикалық дағдыны ХХІ ғасырдың аяғындағы ғылым мен техниканың жетістіктерін өмірге пайдалана білуге, қазіргі техникалық электронды есептегіш машиналарды пайдалану принциптері үшін, нарықтық экономикаға байланысты қатынастарды /бизнес, биржа, менеджмент, маркетинг және т. б. меңгеру үшін де қажет. Бұл математиканың адамның күнделікті өмірінде маңызы зор екенін көрсетеді. Математиканың көмегімен қоғамдағы және табиғаттағы өзгерістерді модельдеуге болады және сол модельдер арқылы түрлі есептеулер жүргізіледі.

Бұдан математиканың мектеп курсына негізгі пәндердің бірі екенін көреміз. Ол сонымен бірге басқа пәндердің оқытылуын қамтамасыз етеді. Атап айтқанда ол физика, информатика, жаратылыстану пәндері және оқушылардың математикалық логикасын жетілуді мен дамуы гуманитарлық пәндерді де меңгеруін қамтамасыз етеді.

Математиканың негізгі негізгі амалдары арқылы /интеграл/ оқушылардың практикалық дағдысы мен ойлау қабілетін жетілдіру Қазақстан Республикасының білім беру туралы заңының жүзеге асыру үшін қажетті құрамдас бөлігі болып табылады.

Бұл Қазақстан Республикасының білім беру заңында былай деп көрсетілген: «Білім беру — бұл қоғам мүшелерінің адамгершілік, интеллектуалдық, мәдени дамуының жоғары деңгейін және кәсіби біліктілігін қамтамасыз етуге бағытталған тәрбие беру мен оқытудың үздіксіз процесі».

Білім беру жүйесінің басты міндеті ұлтты және жалпы азаматтық қазыналар, ғылым мен практиканың жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыру және дамыту үшін қажетті жағдайлар жасау.

Қоғамның қазіргі даму шарттарына сәйкес жаңартылған оқу мазмұнына көшу объективті қажеттілік болып отыр. Мектеп математикасына математикалық анализ элементтерін кеңінен қолдану негізгі және маңызды сұрақтардың бірі болып табылады.

Ұсынылып отырған баяндама мектеп курсына негізгі бастамаларының қолданбалылығы негізінде геометрия есептерін шешу жолдарын нақты мысалдармен көрсету болып табылады. Математиканы осындай жолмен оқыту көптеген жағдайда дамытушылық бағыт алады, ондағы математика пәнінің мәнін және практикалық қажеттілігін түсінуге көмектеседі. Сонымен бірге оқушылардың пәнге қызығушылығын дамытып, оны ұтымды меңгеруіне жағдай жасайды.

Анализ бастамаларын оқыту барысында өтілетін әрбір тақырыптағы ұғым әруақытта оның қолданбалылығына байланысты ережелермен, қасиеттермен беріледі.

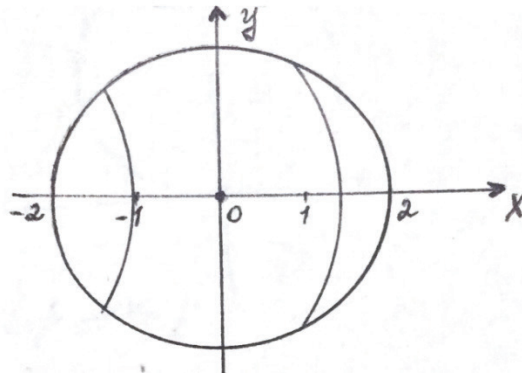
Айналу бетінің ауданын есептеңдер.

1. Шардың ауданын есептеңдер. Осы осьтің абсциссаның $x = -1$ және $x = 1$ нүктелері арасындағы айналуында алынған доғаның шеңбері $x^2 + y^2 = 4, y > 0$.

Шешімі: Интеграл астындағы өрнекті сәйкесу $= \int_a^b \varphi(t)\varphi'(t)dt$ формуласымен біріктіреміз.

$$y(x) = \sqrt{4 - x^2} \frac{dy}{dx} = \frac{-x}{\sqrt{4 - x^2}}$$

$$y(x) = \sqrt{1 + \frac{x^2}{4-x^2}} S = 2\pi \int_{-1}^1 2dx = 8\pi \text{ (кв. бірлік)}$$

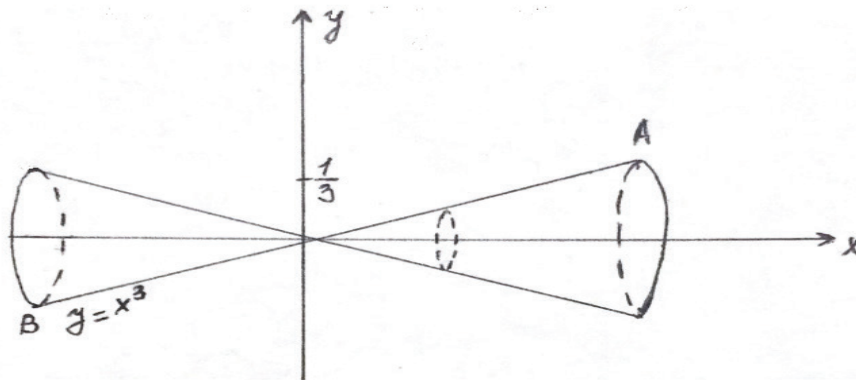

2. Беттің ауданын тап. $y = x^3$ және $x = \frac{2}{3}$ осьтерін доға текше арасында тігінен айналдырады.

$$\text{Шешімі: } S = 2 \cdot 2\pi \int_0^{\frac{2}{3}} y \sqrt{1 + y'^2} dx = 4\pi \int_0^{\frac{2}{3}} x^3 \sqrt{1 + 9x^4} dx$$

$$\left| \begin{array}{l} 1 + 9x^4 = z \quad 36z^3 dx = dz \\ x_1 = 0, z_1 = 1, x_2 = \frac{2}{3}, z_2 = \frac{25}{9} \end{array} \right|$$

$$S = 4\pi \int_1^{\frac{25}{9}} \sqrt{t} \frac{dt}{36} = \frac{\pi}{9} t^{\frac{3}{2}} \cdot \frac{2}{3} \Big|_1^{\frac{25}{9}} = \frac{2\pi}{27} \left(\frac{125}{27} - 1 \right) \text{ (кв. бірлік)}$$

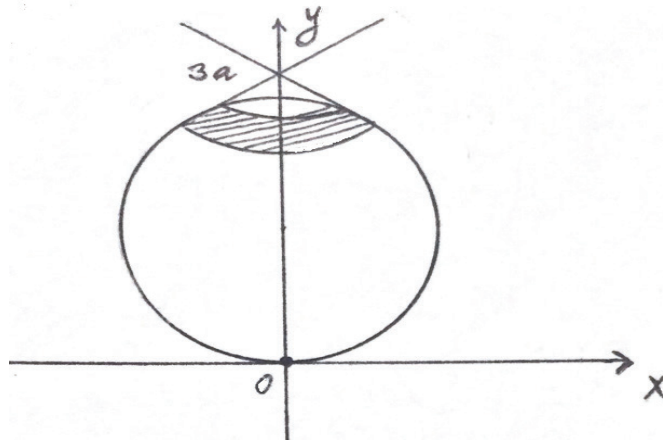

3. Беттің ауданын тап. Осьтің айналуы болып табылатын Oy қисық тесік $9ax^2 = y(3a - y)^2$.

$$\text{Шешімі: } 0\text{-ден } 3a\text{-ға дейін } 18axx' = (3a - y)^2 - 2y(3a - y) = 3(3a - y)(a - y)$$

$$xx' = \frac{(3a - y)(a - y)}{6a}$$

$$Q = 2\pi \int_0^{3a} \sqrt{x^2 + (xx')^2} \cdot dy = 2\pi \int_0^{3a} \frac{3a-y}{6a} \sqrt{a^2 + 2ay + y^2} dy = \frac{\pi}{3a} \int_0^{3a} (3a^2 + 2ay - y^2) dy = 3\pi a^2 \text{ (кв. бірлік)}$$

Бұл жұмысты жоғары сынып оқушылары үшін, математика-информатика мамандығының бірінші және екінші курс студенттері үшін үйірмелерде пайдалануға болады. Сондай-ақ физика техника, жаратылыстану мамандықтары студенттері де әдістемелік ретінде пайдалана алады.

Әдебиет:

1. Потоскуев, Е.В., Геометрия: 11 кл.: учеб. для кл. с углубленным и профильным изучением математики. 3-е изд., стер. — М.: Дрофа, 2005.
2. Әбілқасымова А. Е., Бекбаев И. Б., Абдиев А. А., Жұмағұлова З. А., Алгебра және анализ бастамалары. — Алматы: Мектеп, 2007. — 208 б.
3. Алгебра и начала анализа: учеб. для 10–11 кл. общеобразоват. учреждений / Под ред. А. Н. Колмогорова. — 15-е изд. — М.: Просвещение, 2006.
4. Колмагаров А. Н. Алгебра және анализ бастамалары. 10–11 класс.
5. Погорелов А. В., Геометрия, 6–10 класс.
6. Каченовский М. Н. Геометрия.
7. Прасолов В. В., Шарыгин И. Ф. Задачи по стереометрии. — М.: Наука, 1991.
8. Прасолов В. В. Задачи по планиметрии. Ч.1, Ч.2. — М.: Наука», 1991.

Геометриялық мазмұнды сызықты дифференциалдық теңдеулерді құру және жетілдіру әдістері

Тұрбаев Боранбай Есмаханбайұлы, физика-математика ғылымдарының кандидаты, профессор міндетін атқарушы;
 Кеукенова Бағжан Әнесбекқызы, магистрант
 Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

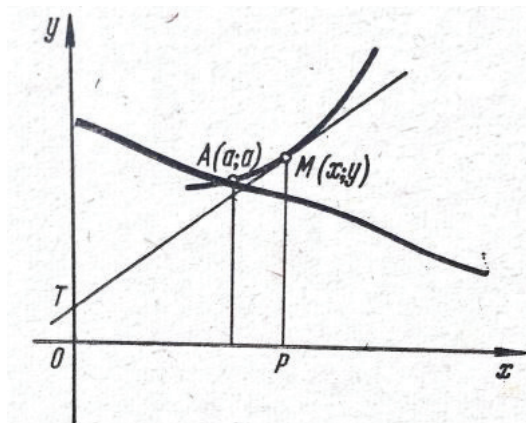
Бұл мақалада біз геометриялық мазмұнды сызықты дифференциалдық теңдеулерді құру және оның шешу жолдарын бұсынамыз.

Дифференциалдық теңдеулерді құруға келесі есептер білім алушылардың математикалық модельдеуге дағдылануына жалпы математикалық білімді тереңірек игеруіне үлкен ықпал етеді.

Енді бірнеше нақты мысалдарды шешу әдістерімен толық сызбасымен бірге қарастырайық.

1-мысал. А (а;а) нүктесі арқылы өтетін және кез-келген М (х; у) нүктесінде РМ ординаты бар қисыққа жүргізілген жанама Оу осімен Т нүктесінде қиылысқанда жүргізілген жанама Оу осімен Т нүктесінде қиылысқанда, шыққан ОТМР трапециясының ауданы a^2 -қа тең болатындай қисықтың теңдеуін жазыңдар (сурет 1).

$$\frac{y^2}{4} = a \left(x + \frac{yy'}{2} \right),$$

Сурет 1.

Шешуі. Трапецияның ауданы $S = \frac{OT+PM}{2} * OP$ формуласымен табылады. $OT=y-xy'$, $PM=y$, а $OP=x$ болғандықтан, мынадай дифференциалдық теңдеуді құрамыз:

$$(2y - xy')x = 2a^2,$$

немесе

$$y' - \frac{2}{x}y = -\frac{2a^2}{x^2}. \tag{1}$$

Бұл сызықтық теңдеу. Сызықтық теңдеудегі жалпы шешімін табу ережесіне сәйкес

$$y = e^{2\ln x} \left(-2a^2 \int \frac{e^{-2\ln x}}{x^2} dx + C \right),$$

$$y = x^2 \left(-2a^2 \int \frac{dx}{x^4} + C \right), \text{ немесе } y = x^2 \left(\frac{2a^2}{3x^3} + C \right) \text{ болса,}$$

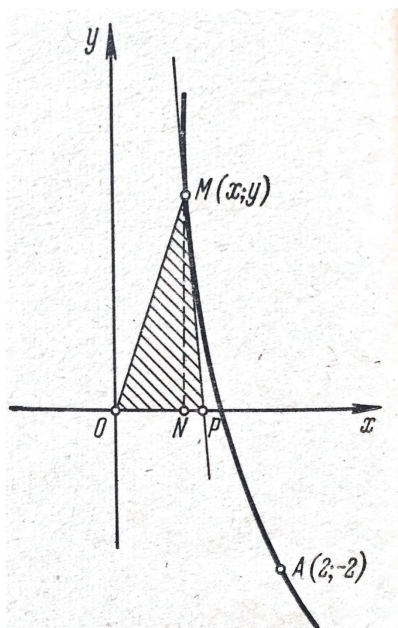
Соған сәйкес

$$y = \frac{2a^2}{3x} + Cx^2.$$

Бастапқы шартты $x=a$, $y=a$ жалпы шешімге қою арқылы, $C=1/(3a)$ екенін табамыз, ізделінді қисықтың теңдеуі мынадай болады:

$$y = \frac{2a^2}{3x} + \frac{x^2}{3a}. \tag{2}$$

2-мысал. А (2; -2) нүктесі арқылы өтетін және кез-келген М (x;y) нүктесі арқылы өтетін қисықтың теңдеуін табындар, егер ОМ радиус-вектор мен МР жанамасын Ох осімен қиылысуынан шыққан үшбұрыштың ауданы 2-ге тең болса(2-сурет).

Сурет 2.

Шешуі. Үшбұрыштың ауданы $S = \frac{1}{2}OP \cdot MN$ формуласымен анықталады, $MN = y$ болғанда M нүктесінің ординатасы, ал $OP = x - \frac{y}{y'}$. Дифференциалдық теңдеу мынадай түрде беріледі:

$$\left(x - \frac{y}{y'}\right)y = 4,$$

немесе

$$\frac{dx}{dy} - \frac{1}{y}x = -\frac{4}{y^2}. \quad (3)$$

Бұл белгісіз y аргументінің x функциясына қатысты сызықтық дифференциалдық теңдеу.

Жалпы интегралды жоғарыдағыдай табамыз:

$$x = e^{\ln y} \left(-4 \int \frac{e^{-\ln y}}{y^2} dy + C\right), \text{ немесе } x = y \left(\frac{2}{y^2} + C\right).$$

$x=2$ болғанда $y=-2$, сондықтан, $C=-3/2$, келесідей ізделінді қисықтың теңдеуін аламыз:

$$3y^2 + 2xy - 4 = 0.$$

3-мысал. Кез-келген нүктесінен жүргізілген нормальмен осіне дейінгі қашықтыққа сәйкес кесіндінің ортасы $y^2 = ax$ параболасында жататын және координатаның бас нүктесінен өтетін қисықтың теңдеуін табындар.

Шешуі.

Қисықтан кез-келген нүктесін $M(x;y)$ -ден белгілейміз. P нүктесінің M нормаль нүктесімен қиылысуы Ox осінде келесідей координаттарға ие: $x+yy'$ және 0 , MP нормасы кесіндісінің ортасы N нүктесінің координаттары $x_N = x + \frac{yy'}{2}$ және $y_N = \frac{y}{2}$ болады. N нүктесі $y^2 = ax$ параболасында жатқандықтан, оның координаттары параболаның теңдеуін қанағаттандырады. Яғни,

$$\frac{y^2}{4} = a \left(x + \frac{yy'}{2}\right),$$

немесе

$$y' - \frac{y}{2a} = -\frac{2x}{y}$$

болады.

Дифференциалдық теңдеу құрылды және бұл ($n = -1$) Бернуллі теңдеуі. Оны келесідей түрлендіреміз $2yy' - \frac{y^2}{a} = -4x$ және $y^2 = z$ деп аламыз, соған сәйкес $2yy' = z'$ болады.

Теңдеу сызықтық түрге келтіріледі:

$$z' - \frac{z}{a} = -4x.$$

Жалпы шешім

$$z = e^{\frac{x}{a}} \left(-4 \int x e^{-\frac{x}{a}} dx + C\right).$$

$$\int x e^{-\frac{x}{a}} dx = -ax e^{-\frac{x}{a}} - a^2 e^{-\frac{x}{a}}$$

болғандықтан,

$$z = y^2 = e^{\frac{x}{a}} \left[4a \left(x e^{-\frac{x}{a}} + a e^{-\frac{x}{a}}\right) + C\right]$$

болады немесе

$$y^2 = 4ax + 4a^2 + C e^{\frac{x}{a}}.$$

Бастапқы шарты $y=0$ $x=0$ болғанда $C = -4a^2$ болатыны белгілі. Ізделінде қисықтың теңдеуі келесідей:

$$y^2 = 4ax + 4a^2 \left(1 - e^{\frac{x}{a}}\right).$$

Әдебиет:

1. Самойленко А. М., Кривошея С. А., Перестюк Н. А. Дифференциальные уравнения: примеры и задачи. — М., 1989.
2. Әбілқасымова А., Жұмағұлова З. Алгебра және анализ бастамалары: 11 сынып. — Алматы: Мектеп, 2015.

«БОЛАШАҚ» ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ИНСТИТУТЫ

«Болашақ» ҒЗИ «Болашақ» университетінің құрылымдық бөлімшесі ретінде 2014 жылдан бастап жұмыс жасайды.

Институттың негізгі мақсаты — іргелі ғылыми негіздер мен қолданбалы зерттеулерді дамыту болып табылады.

«Болашақ» ҒЗИ міндеттері мен қызметтері:

— ғылыми—зерттеу жұмыстары мен университет жобаларын жүзеге асыруға дайындалу, қамтамасыз ету және жәрдемдесу;

— ғылыми зерттеулер жобалары мен жоспарларын әзірлеу;

— заманауи ғылыми—техникалық деңгейде зерттеулер мен әзірлемелердің орындалуын ұйымдастыру;

— жүргізілетін ғылыми жұмыстар мен жобалардың жоғары тиімділігін қамтамасыз ету;

— бекітілген тапсырмалар мен бағдарламаларға сәйкес ғылыми—зерттеу жұмыстарының уақытылы және сапалы орындалуына бақылау жүргізу;

— ғылыми жобаларды басқаруға штаттағы ғылыми қызметкерлер, профессор—оқытушылар құрамын жұмылдыруға жәрдемдесу;

— мекемелерге кеңес беру;

— лабораториялар мен орталықтардың негізгі ғылыми жұмыстарының тақырыптары бойынша семинарлар, дөңгелек үстел мен конференциялар ұйымдастыру;

— Қазақстан Республикасындағы оқу орындары, ғылыми мекемелермен ғылыми байланыстар орнату;

— журналдардың арнайы шығарылымдарын дайындау, институттың шетелдік әріптестерімен бірлесе отырып халықаралық ғылыми конференциялар өткізу.

Институтты 2014 жылдан бастап ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы, профессор Ж.Ө. Өтесінов басқарды. 2019 жылдың желтоқсанынан бастап ҒЗИ директоры — саяси ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор М.Ө. Насимов.

«Болашақ» ҒЗИ құрамына кіреді: Агробиотехнологиялық ғылыми—зерттеу лабораториясы; Әлеуметтік—экономикалық және саяси зерттеулер орталығы; «Руханият» ғылыми—зерттеу орталығы; Әлеуметтік мәселелерді психологиялық және дефектологиялық зерттеу орталығы; Кіші жастағы оқушыларға білім беру ғылыми—педагогикалық зерттеу орталығы.

2014 жылдан бастап институт чехиялық «Sociosféra—CZ» Ғылыми—баспа орталығымен бірлесе отырып жыл сайын «Қазіргі шарттардағы тәрбиенің мақсаттары, міндеттері мен құндылықтары» және «Адам мен қоғам қауіпсіздігі әлеуметтік—гуманитарлық ғылымдардың мәселесі ретінде» халықаралық ғылыми—тәжірибелік конференциясын өткізіп келеді. Сонымен қатар, институт ресейлік «Молодой ученый» журналының арнайы шығарылымдарын дайындайды.

НАУЧНО–ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ «БОЛАШАК»

НИИ «Болашак» как структурное подразделение университета «Болашак» работает с 2014 года.

Основной целью института является развитие фундаментальных научных основ и прикладных исследований.

Задачами и функциями НИИ «Болашак» являются:

- подготовка, обеспечение и содействие в проведении научно–исследовательских работ и университетских проектов;

- разработка проектов и планов научных исследований;

- организация выполнения исследований и разработок на современном научно–техническом уровне;

- обеспечение высокой эффективности проводимых научных работ и проектов;

- осуществление контроля за своевременным и качественным выполнением научно–исследовательских работ в соответствии с утвержденными заданиями и программами;

- содействие привлечению штатных научных сотрудников, профессорско–преподавательского состава к руководству научными проектами;

- консалтинговое обеспечение предприятий;

- организация семинаров, круглых столов и конференций по тематикам основных научных работ лабораторий и центров;

- установление научных связей с учебными заведениями, научными организациями Республики Казахстан;

- подготовка спецвыпусков журналов, проведение международных научных конференций с зарубежными партнерами института.

С 2014 года институт возглавлял доктор сельскохозяйственных наук, профессор Ж.У. Утешинов. С декабря 2019 года директором НИИ является кандидат политических наук, ассоциированный профессор М.О. Насимов.

В состав НИИ «Болашак» входят: Агробиотехнологическая научно–исследовательская лаборатория; Центр социально–экономических и политических исследований; Научно–исследовательский центр «Руханият»; Центр психологических и дефектологических исследований социальных проблем; Научно–педагогический исследовательский центр образования младших школьников.

С 2014 года институт совместно с чешским Научно–издательским центром «Sociosféra–CZ» ежегодно проводит международные научно–практические конференции «Цели, задачи и ценности воспитания в современных условиях» и «Безопасность человека и общества как проблема социально–гуманитарных наук». А также институт готовит специальные выпуски российского журнала «Молодой ученый».

BOLASHAK RESEARCH INSTITUTE

Bolashak Research Institute as a structural unit of the University Bolashak has been working since 2014.

The main aim of the Institute is the development of fundamental scientific foundations and applied research.

The tasks and functions of the Bolashak Research Institute are:

- preparation, provision and assistance in conducting research work and university projects;
- development of projects and plans for scientific research;
- organization of research and development on a modern scientific and technical level;
- ensuring high efficiency of ongoing scientific works and projects;
- control over the timely and high-quality implementation of scientific research in accordance with approved tasks and programs;
- assistance in attracting full-time scientific staff, faculty to supervise scientific projects;
- consulting support of enterprises;
- organization of seminars, round tables and conferences on the topics of the main scientific works of laboratories and centers;

– establishment of scientific relations with educational institutions, scientific organizations of the Republic of Kazakhstan;

– preparation of special issues of journals, conducting international scientific conferences with foreign partners of the Institute.

Since 2014 the institute was headed by the doctor of agricultural sciences, professor Zh.U. Utesinov. Since December 2019, the director Research Institute candidate of political sciences, associate professor M.O. Nassimov.

Bolashak Research Institute includes: Agrobiotechnology research laboratory; Center for Socio-Economic and Political Researches; Research Center «Rukhaniyat»; Center for psychological and defectological studies of social problems; Scientific and pedagogical research center for education of primary schoolchildren.

Since 2014 Institute together with the Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ» (Praha) annually conducts international scientific-practical conferences «Purposes, tasks and values of education in modern conditions» and «Safety of a person and society as a problem of social sciences and humanities». And also the Institute prepares special issues of the Russian journal «Young Scientist».

Молодой ученый

Международный научный журнал
№ 17.1 (307.1) / 2020

Выпускающий редактор Г. А. Кайнова
Ответственные редакторы Е. И. Осянина, О. А. Шульга
Художник Е. А. Шишков
Подготовка оригинал-макета П. Я. Бурьянов

Статьи, поступающие в редакцию, рецензируются.
За достоверность сведений, изложенных в статьях, ответственность несут авторы.
Мнение редакции может не совпадать с мнением авторов материалов.
При перепечатке ссылка на журнал обязательна.
Материалы публикуются в авторской редакции.

Журнал размещается и индексируется на портале eLIBRARY.RU, на момент выхода номера в свет журнал не входит в РИНЦ.

Свидетельство о регистрации СМИ ПИ №ФС77-38059 от 11 ноября 2009 г. выдано Федеральной службой по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций (Роскомнадзор)

ISSN-L 2072-0297

ISSN 2077-8295 (Online)

Учредитель и издатель: ООО «Издательство Молодой ученый»

Номер подписан в печать 06.05.2020. Дата выхода в свет: 13.05.2020.

Формат 60×90/8. Основной тираж номера 500 экз., фактический тираж выпуска 20 экз. Тираж 500 экз. Цена свободная.

Почтовый адрес редакции: 420126, г. Казань, ул. Амирхана, 10а, а/я 231.

Фактический адрес редакции: 420029, г. Казань, ул. Академика Кирпичникова, д. 25.

E-mail: info@moluch.ru; <https://moluch.ru/>

Отпечатано в типографии издательства «Молодой ученый», г. Казань, ул. Академика Кирпичникова, д. 25.